

אנדז"ז ז'ביקובסקי

אנטישמיות, סחטנות, שיתוף פעולה עם הגרמנים: יחסי פולנים-יהודים תחת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה

שיתוף פעולה "קיומי"

המאמר עוסק ביחס החברה הפולנית – כיחידים, כקבוצות או כפגלים – למדיניות הדיכוי וההשמדה שניהלו הגרמנים במלחמת העולם השנייה כלפי האוכלוסייה היהודית. תופעת שיתוף הפעולה של הפולנים עם הגרמנים בנוגע לסוגיה היהודית זכתה עוד בתקופת הכיבוש לכינוי הבלתי הולם "שמאלצובניקים" (סחטנים), שהובן כסחיטת יהודים מסתתרים באיומים, שאם לא ישלמו שלמונים לסחטנים, יוסגרו לידי הגסטאפו.

לאחר המלחמה התגבש דיוקן סטריאוטיפי של הסחטן הפולני: אדם שבא משולי החברה, אשר התנוון לחלוטין בתנאי העוני של תקופת המלחמה ובהשפעת התעמולה הגרמנית, ונהפך לשעיר לעזאזל שעליו היה ניתן להשליך את מרבית חטאיהם של הפולנים בתקופת המלחמה. חלק מההיסטוריונים והפובליציסטים אף הוסיפו שהכבוד הפולני הוכתם לכל היותר גם על ידי סוכני גסטאפו בודדים (מרביתם אלמונים), בעיקר מבין ה"פולקסדוייטשים" (Volksdeutsche), ולפעמים נשמעו גם קולות שהודו כי הכובש הצליח לגייס מספר מסוים של אנשים שאיבדו את דרכם במציאות הכיבוש, רובם מי שלפני המלחמה תמכו בקבוצות הימין הקיצוני.¹ עם זה, הנרטיב הגורף היה כי הסחטנים והסוכנים-בוגדים באו משולי החברה הפולנית, אשר יצאה מכיבוש של יותר מחמש שנים כשידה על העליונה; גודל הניצחון המוסרי הזה היה כגודל הנזקים בנפש וברכוש: שישה מיליון קורבנות (שלושה מיליון יהודים ושלושה מיליון פולנים), ונזקים הנאמדים במיליארדי זלוטי.²

1. במסגרת הפולמוס שהתעורר בסוף שנות ה-80 ובתחילת שנות ה-90, פורסמו עבודות רבות שמחבריהן הקדישו לדעתי לסוכנים יהודים של הגסטאפו ושל מוסדות כיבוש גרמניים אחרים מקום חסר פרופורציה ביחס למשקל הסוגיה עצמה. דוגמה, אולי הקיצונית ביותר, לחשיבה מסוג זה, ניתן למצוא במאמר: Mark Paul, "Jewish-Polish Relations in Soviet-Occupied Eastern Poland, 1939-1941", in: *The Story of Two Shtetls Brańsk and Ejszyski: An Overview of Polish-Jewish Relations in Northeastern Poland during World War II* (part II, Toronto-Chicago, 1988), pp. 173-245. במיוחד הנספח, Collaboration with the Nazis.
2. ראו: P. Machcewicz, K. Persak (eds.), *Wokół Jedwabnego* (Warszawa, 2002) (סביב ידווננה).

נקל לערער על נרטיב זה, ששורטט כאן בקווים גסים. כל מי שקרא ספר כלשהו על המדיניות הגרמנית על אדמת פולין, ויהא זה אפילו ספר לימוד, יכול לשאול כיצד קרה שהעם הפולני עמד בדיכוי פוליטי, כלכלי ומשטרתי בשנות הכיבוש? מדוע התמידה האומה הפולנית בהתנגדות והמשיכה לשלם את מס הדמים במקום להסתגל למצב (כפי שאירע בתקופת חלוקתה של פולין בסוף המאה ה-18)? מדוע לא נהגה פולין כמו הצ'כים, שלא הקימו מחתרת מזוינת? מדוע לא הציעו הגרמנים לפולנים שיתוף פעולה בכל אחד מתחומי חיי החברה, וכיצד הצליחו לגייס פולנים רבים כל כך לעבודת עבדים? האם לא נזקקו הגרמנים למשתפי פעולה פולנים? ועוד.

הכיבוש הגרמני, כולל האסטרטגיות ההגנתיות של הפולנים, הוא תופעה מורכבת מכדי שהתשובות לשאלות שהוצגו לעיל יצטרפו לתמונה אחידה. ה"מורכבות" של אסטרטגיית ההישרדות של הפולנים נזרה לא רק ממדיניות הכיבוש, שהשתנתה בתקופות שונות, אלא גם מהתניות טריטוריאליות ומעמדיות, מהפערים הגדולים של החברה הפולנית, מהקשרים שונים במצב הנתון ומהשפעות אידיאולוגיות או דתיות. אחד הגורמים שהכתיבו את עמדות הפולנים כלפי מדיניות הכיבוש הגרמני היה דווקא היחס למצבה של האוכלוסייה היהודית.

אמנם לא ניתן לתאר סוגיות אלה בצורה ממצה בעזרת שאלון פשוטני, אולם כדי להתמודד עמן מן הראוי להעלות כמה שאלות יסוד. הראשונה היא אם ניתן (או ראוי) לקשור את האדישות הפולנית כלפי הטרגדיה היהודית בפולין בשיתוף הפעולה עם הגרמנים? ככלל, ניתן לומר שפעילות גלויה בפולין נגד יהודים שהוצאו אל מחוץ לחוק במלחמת העולם השנייה הייתה למעשה סיוע שניתן לגרמנים בסוגיית "הפתרון הסופי של השאלה היהודית". סיוע כזה ביטא גם קבלה חלקית של כללי המשחק שכפו הגרמנים, מחווה של הבנה, ולעתים גם פְּרָצה בחזית הסיורב המוצהר לשתף פעולה. חשובה מכול היא העובדה שפעולות מסוג זה העידו כאלף עדים שתחת הכיבוש הגרמני יכלו פולנים להגשים מטרות קונקרטיות מסוימות, שנוסחו על ידי האידיאולוגים של האנטישמיות הפולנית, חרף דחייתה של מדיניותו האנטי-פולנית של הכובש.³

כמה מחברים, ואני בתוכם, תהו כיצד לא ידע הציבור הפולני, במשך 60 שנה, על השתתפות המונית של האוכלוסייה הפולנית בפוגרומים נגד היהודים במחוז ביאליסטוק בשבועות הראשונים לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית המועצות (יוני-יולי 1941). לא נראה שהתשובות שנוסחו בספר הזה מיצו את הסוגיה.

3. טיעון דומה מובא על ידי שני היסטוריונים ישראלים, ישראל גוטמן ושמואל קרקובסקי, בספרם: *Unequal Victims: Poles and Jews during World War Two* (New York, 1986), pp. 176-177: "הרשויות הגרמניות בגנרלגוברנמן היו מודעות לעוצמת הרגשות האנטי-גרמניים החזקים בקרב הציבור הפולני, ולכך שהכיבוש עצמו והצעדים המשטרתיים רק מגבירים את הלכי הרוח נגד הגרמנים. רק האנטישמיות והמדיניות האנטי-יהודית יכלו לסייע לגרמנים לזכות בהכרה וסיוע מצד חלק משמעותי של החברה הפולנית". שני המחברים מודים שהמשחק הזה נחשף מהר מאוד על ידי "יסודות מתקדמים" במחתרת, אשר הזהירו חוגים רחבים יותר בעיתונות המחתרתית. אחד המאמרים מסוג זה, שפורסם בעיתון הסוציאליסטי *Informator* (8 במארס 1940), וכתרתו הייתה

תשובה זו ניתן לראות כנימוק, אם נניח שעמדותיהם ופעולותיהם האנטישמיות של הפולנים היו תופעה, שאם לא הייתה המונית, הייתה לפחות שכיחה דיה להילקח בחשבון, הן על ידי יהודים הזקוקים לסיוע, והן על ידי פולנים שהיו מוכנים לסייע ליהודים, ובתוכם, קודם כול עילית האומה הפולנית שנותרה בתחומי ההשפעה של המוסדות המחתרתיים של פולין בתקופת הכיבוש הגרמני – המדינה במחתרת (ראו בהמשך). הערכתי בדבר היקפן הרחב של התופעות שזכרו לעיל מתבססת על מחקרים חדשים של היסטוריונים פולנים וזרים. כאן ברצוני להפנות את תשומת לבו של הקורא למאמרו של דריוש ליביונקה (Libionka), "האוכלוסייה הפולנית הנוצרית מול הכחדת היהודים – מחוז לובלין",⁴ שבו המחבר מציג בסדר כרונולוגי יותר ממאה מקורות, הכוללים עדויות של יהודים ופולנים, דיווחים של המחתרת הפולנית, ודיווחים של הז'נדרמריה הגרמנית והמשטרה הפולנית "הכחולה", המעידים על מקרים תכופים ביותר שבהם הביעה האוכלוסייה הפולנית המקומית הערכה כלפי "אקצייות" בניהולן של יחידות גרמניות, שבהן גורשו יהודים אל מחנות ההשמדה, ועל מקרים תכופים עוד יותר של שיתוף פעולה עם הגרמנים בתפיסת יהודים שברחו.

בהשוואה לכך, המידע על המקרים הבודדים של סיוע ליהודים מסתתרים מתגלה כחיוור למדי. המקור שבו נעזר ליביונקה באופן תדיר, יותר מכל מקור אחר, הוא "יומן מתקופת המלחמה"⁵ של זיגמונט קולקובסקי, רופא פולני משצ'בו'שין (Szczepreszyn) – מסמך אישי ובו האשמות חמורות ביותר של בהמיות ואכזריות מצד פולנים כלפי יהודים, שעלו על פני השטח תחת הכיבוש הגרמני. ב-26 בנובמבר 1942 כתב קולקובסקי כדלקמן: "מתוך חשש לדיכוי האיכרים, תופסים את היהודים בכפרים ומסיעים אותם לעיר או פשוט הורגים אותם במקום. בכלל, התפשטה איזו גישה חייתית כלפי יהודים. אנשים נתפסו לסוג של פסיכוזה; כדוגמת הגרמנים, לעתים הם אינם רואים ביהודי בן אנוש, אלא מתייחסים אליו כאל חיה מזיקה שיש להשמידה בכל האמצעים, כפי שעושים לכלבים נגועים, עכברים וכדומה".⁶

השאלה השנייה נוגעת לשיתוף פעולה מרצון בין פולנים לגרמנים, כנגד שיתוף פעולה שנכפה על הפולנים בגין תנאי החיים הקשים בתקופת הכיבוש. באחרונה, וולודז'ימיז' בורודז'יי (Borodziej) הוא שהסתמך על טענה, שנשכחה במקצת, שהעלה יאן גרוס, בנוגע לאופיו הקולוניאלי של הכיבוש הגרמני.⁷ בעבודתו: *Polish Society under German Occupation*.

"אנטישמיות", מצוטט בהרחבה על ידי גוטמן וקרקובסקי. נכתב שם, בין היתר, ש"לא זו בלבד שפולנים רבים אינם מתנגדים לאנטישמיות הברברית שמפיץ הכובש נגד יהודים אזרחי פולין, אלא שהם גם מגלים רצון להחיות את התנועה האנטישמית בחסות הגרמנים".

4. ראו: Dariusz Libionka (ed.), *Akcja Reihardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie* (Warszawa, 2004), pp. 306-333 (מבצע ריינהרד – השמדת היהודים ב-GG).

5. *Z. Klukowski, Dziennik z lat okupacji* (Lublin, 1959) (יומן מתקופת המלחמה).

6. שם, עמ' 292.

7. הרצאה שלא ראתה אור בדפוס של וולודז'ימיז' בורודז'יי (Borodziej), שניתנה בקיץ 2003, במהלך

"במסגרת המגעים הרשמיים והממוסדים עם החברה הפולנית הכפופה להם, שאפו שלטונות הכיבוש להבטיח לעצמם שלושה סוגים של 'טובין' ההכרחיים לקיים את השליטה במדינה. מסיבה זו, הקשרים הרשמיים עם החברה הפולנית היו כפופים ליכולתה לספק את הצרכים האלה, היינו הכרה בסמכותם של אותם השלטונות, אספקת מומחים מתאימים ואספקת כוח עבודה".

ואולם יש להדגיש שבספרו מתייחס גרוס במידה מועטה בלבד ליחסי פולנים-יהודים תחת הכיבוש הגרמני; למעשה הוא מייחד להם הערת שוליים אחת בלבד.⁹ לדעתו, העוינות שרחשה החברה הפולנית ליהודים בתקופת הכיבוש נבעה משלוש סיבות. ראשית, בעקבות המדיניות הכלכלית האנטישמית של הגרמנים הצליחו קבוצות בלתי מבוטלות של פולנים, בעיקר מקרב הבורגנות הזעירה, להשתלט על הרכוש היהודי. עוד בשנת 1939 הצהירה הממשלה הפולנית הגולה שכל החוקים שנחקקו על ידי השלטונות הגרמניים יבוטלו אחרי המלחמה. גרוס סבור כי מסיבה זו אהדו הקבוצות הללו מלכתחילה את מדיניות הבידוד המוחלט של היהודים, ולפעמים גם את הפתרון המהיר וההחלטי של ה"שאלה היהודית". הסיבה השנייה לדעת גרוס מדברת על כך, שעד 1941 התייחסו הפולנים ליהודים כמי שהדיכוי הפוליטי מאיים עליהם פחות, משום שנעצרו רק לעתים רחוקות ולא נשלחו לעבודות כפייה ברייך. הפולנים לא הבחינו בכך שהיהודים נרדפו על ידי הגרמנים בלא הפליה, בלא כל התחשבות במעמדם החברתי והכלכלי. במקרה של הפולנים הייתה הפגיעה העיקרית בשכבות האינטליגנציה. בהקשר זה ראוי לציין שמקורות רבים, שגרוס אינו מציין אותם, מאשרים כי ראייה כזו את מצבה של האוכלוסייה היהודית הייתה נפוצה ביותר. אחד הדיווחים של המחותרת הפולנית אל הממשלה הפולנית בלונדון, מהמחצית הראשונה של 1941, מציין כי "ניתן לקבוע באובייקטיביות... המצב של היהודים בפולין... מצטייר בלא ספק כטוב יותר מאשר מצבה של האוכלוסייה הפולנית, אשר חסרה כל צורה של ממשל עצמי, הזכות להתאגד, וארגון עזרה עצמית... לא היה ולו מקרה אחד שבו גורש יהודי כלשהו שהיה מצויד בסרט על שרוולו אל תוך גרמניה, לעבודות או למחנה".¹⁰ הסיבה השלישית הייתה הידיעות שזרמו משטחי פולין שבמזרח על מקרים שבהם היהודים משרתים את הסובייטים, שיש בהם פגיעה ברורה בפולין ובפולנים.

דיון בספרה של אנטה ריביצקה: Anetty Rybickiej, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej, Kraków, 1939-1945* (Warszawa, 2002) (המכון לעבודה גרמנית במזרח, קרקוב 1939-1945).

8. J. T. Gross, *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement 1939-1940* (Princeton, 1979), ראו בעיקר פרק חמישי: Collaboration and Cooperation.

9. שם, עמ' 185-186, הערת שוליים 3.

10. ארכיון ZHRL, אוסף פרופ' סטניסלב קוט (Kot), 79, יחס הגרמנים למיעוטים בפולין.

כאן מן הראוי לציין את הדברים שכתב אנדז'יי פאצ'קובסקי (Paczkowski),¹¹ המקורב לדעותיו של גרוס, בפולמוס שהתנהל בשנת 2003 בנושא "שיתוף הפעולה" מעל דפי העיתון *Tygodnik Powszechny*. פאצ'קובסקי מבחין הבחנה חדה בין שיתוף פעולה פוליטי מצד אחד, לבין – מצד שני – שיתוף פעולה "קיומי", אשר "התבסס על אינטרס פרטי או קבוצתי מייד, ניצול מערכת הכיבוש להשגת רווח חומרי או לשם קידום קריירה... כאן כלולים סחטנים, סוכנים, מלשינים (כולל מזדמנים), ראשי בלוקים וקאפואים במחנות, השוטרים ה'כחולים' ואזרחים שנטלו חלק במצודים או במרדפים – היינו אלה שביצעו את הפקודות הנפשעות של שלטונות הכיבוש. לאלה יש להוסיף אנשים שהופיעו במחנות או בסרטים אנטי-פולניים, כתבו מאמרים אנטי-פולניים, או ערכו עיתונים רשמיים שפרסמו הגרמנים בשפה הפולנית. ישנם גם אלה שעסקו בסחטנות ממניעים אידיאולוגיים למחצה, האנטישמים למשל, אשר הסגירו יהודים לא תמורת כסף אלא משום ששנאו אותם. בדומה להסגרת חברי מחתרת פולנים או פרטיזנים, גם הסגרתם ורציחתם של יהודים תאמה את האינטרסים של הגרמנים. שיתוף פעולה 'קיומי' – לבד מסחטנות – התרחש גם בשטחי הסיפוח הסובייטי". דעתו זו נכונה מכל הבחינות; הבעיה היא שלחלק לא מבוטל בחברה הפולנית היו דעות שונות בתכלית בסוגיות אלה.

אם נכון הדבר שכל מה שדרשו הגרמנים מהפולנים בשטח הגנרלגוברמן היה להשלים עם שלטונם ולספק להם מספר מסוים של מומחים וכוח עבודה, הרי שבלא ספק היו מודעים לכך שיהא עליהם גם לזכות את משתפי הפעולה בתגמול נאות, ולדכא את הסוררים בלבד – חלקם מקבוצות העילית הפוליטיות והחברתיות של החברה הפולנית. למותר לציין שבתחילת הכיבוש היה הדיכוי בשטחים הפולניים שסופחו לרייך חמור לאין שיעור, משום ששם לא סמכו הגרמנים על שום שיתוף פעולה שהוא מצד הפולנים. האפשרויות הפתוחות בפני הגרמנים הצטמצמו למתן תגמול עבור נאמנות מוגבלת; יש לזכור שבאימפריית הרייך השלישי הועידו הגרמנים לפולנים מעמד נחות ביותר, שהתבטא במדיניות של ניצול כלכלי הולך וגובר ודיכוי כל פעולת התנגדות. בפועל, כל שניתן היה להציע לפולנים היה חלק מהרכוש שהותירו אחריהם היהודים, שנרדפו בלא רחם ומאוחר יותר נרצחו. רכוש זה כלל מן הסתם לא רק טובין חומריים, מיטלטלין ונדל"ן,¹² אלא קודם כול חליפין של שירותים וסחורות. כדי לפתוח חנות או מתפרה לא היה צורך לשתף פעולה עם הגרמנים, אולם בתנאים של עוני כללי היה קל יותר לקבל מאזניים או מכונת תפירה מהגרמנים, תמורת נאמנות, מאשר לרכוש מוצרים אלה בשוק החופשי. גם משרת הנאמן (*treuhänder*) של בית או בית מלאכה יהודי, הבטיחה רווח נאה.¹³

11. "Kolaboracja Zimnym Okiem", *Tygodnik Powszechny* (2003), no. 21 בעין קרה".

12. *Biuletyn Informacyjny*, 19.7.1940, ברובריקה "וארשה" נכתב כך: "ניהול בתים יהודיים הועבר כעת לידי עורכי דין ומשפטנים מווארשה, כבנוס עבור ה'חושבים נכון'".

13. מיותר לציין שהיו אלה קודם כל הגרמנים שגנבו רכוש השייך ליהודים; ביניהם היו אפילו בעלי

תגמול או פרס היה יכול גם להיות אפשרות להשיג טובות הנאה מסוימות. למעשה, רכוש היהודים הנרצחים שימש כפרס קודם כול עבור ה"פולקסדווייטשים" והעקורים הגרמנים מברית המועצות, מבסרביה ומהמדינות הבלטיות, שיושבו בשטחי הגנרלגוברנמן; הפולנים המקומיים יכלו לתבוע רק מה שנותר אחרי החלוקה הזו.¹⁴ יש לזכור שהבידוד ההדרגתי של האוכלוסייה היהודית, ובעקבותיו רציחתה, היו רק חלק מתהליך מקיף רחב יותר של שינויים עתידיים, דמוגרפיים וכלכליים, בשטחים המזרחיים הכבושים. בעודו מתחולל, צבר התהליך דינמיות משלו, ותופעות רבות שהתגלו במהלכו הפתיעו את מקבלי ההחלטות הגרמנים. בנוסף, כשתכננו את "ניהול" האתרים שנותרו ריקים מיהודים, היה על הגרמנים להתחשב בנתוני המציאות; את בעלי המלאכה והמתווכים היהודים שסולקו מהערים לא היה ניתן להחליף במהגרים גרמנים מהמזרח, ואפילו לא בפולנים שגורשו מהשטחים שסופחו לרייך, משום שאלה היו ברובם חקלאים משוללי כל כישורים לחיים ולעבודה בעיר. עם זה, עובדה היא שהגרמנים שמרו על מידה מסוימת של שליטה בשינויים הבלתי נמנעים במבנה המקצועי-חברתי, שנוצרו בעקבות החיסול הפיזי של האוכלוסייה היהודית, וניצלו אותם לדיכוי הלכני רוח אופוזיציוניים בקרב הפולנים.

יחידים וקבוצות בציבוריות הפולנית שיתפו פעולה ב"ניהול" הרכוש היהודי שנותר. אנשים ששאפו לשים יד על רכוש זה נימקו זאת בטיעונים רציונליים מסוגים שונים, מ"אקח כי חבל שזה יתבזבז", ועד ל"אני לוקח את מה שנשדד מהפולנים קודם לכן", כשבמקרה השני נלקח הרכוש בדרך כלל באמצעות סחטנות והלשנה. ההשתלטות על רכוש יהודי נהפכה לדבר שבשגרה עם המעבר לגטאות, כשיהודים רבים נאלצו להפקיד את רכושם בידי מכרים פולנים; כפי שמעידות מאות עדויות של ניצולים, רק בודדים מהם קיבלו דבר-מה חזרה. שאלה נוספת היא אם לסוגים השונים של עמדות עוינות מצד הפולנים כלפי יהודים נרדפים, כפי שהם מתועדים במקורות, יש מקבילות בארצות אחרות שהיו תחת כיבוש גרמני, ואם כן, מה מייחד אותם. למרבה הצער, היעדר מחקרים בנושא זה בספרות המחקר המערבית מקשה עריכת ניתוח השוואתי.

תפקידים במשרדי מפקד משטרת הביטחון (sipo) בכל המחוזות. ראו: W. Borodziej, *Terror i polityka; Policja niemiecka a polski ruch oporu w GG 1939-1944* (Warszawa, 1985), p. 37 (טרור ופוליטיקה – המשטרה הגרמנית ותנועת המחתרת הפולנית ב-GG 1939-1944).

14. ב-19 בספטמבר 1942, במהלך "מבצע ריינהרד", הקים המינהל הכלכלי הראשי של הס"ס מינהל נפרד לטיפול ברכוש היהודי. מדצמבר 1942 ואילך היה גוף חדש זה אמור לחלק את הרכוש היהודי שנאסף בין המתישבים הגרמנים בשטחים הכבושים בגנרלגוברנמן. חפצי ערך, כגון זהב, כסף ותכשיטים, הועברו לידי "משטרת הביטחון" הישר לאחר רצח היהודים, והופקדו בבנק של הרייך בחשבון מיוחד בשם "ריינהרד".

מקורות לחקר יחסי פולנים-יהודים

כיצד לחקור ולתאר תופעה מורכבת שכזו? עקרונית, האפשרויות הפתוחות בפני ההיסטוריון מצטמצמות לחיפוש במקורות אחרי דוגמאות של התנהגותם של יחידים או קבוצות, ועל סמך דוגמאות אלה לנסות ולחפש – תוך שמירה על כל הכללים של ביקורת מקורות – "תשובות" לשאלות שהועלו באופן שרירותי, ואולם לשיטה זו חסרונות מסוימים. ראשית, לא כולם יכירו בכך שלסוגיות שניסחתי חשיבות אמיתית, וההנמקה תצריך מאמר נפרד. שנית, וחשוב יותר, לכל דוגמה של התנהגות שלילית ניתן להביא דוגמה מנוגדת, וכל הכללה שנעשתה על סמך מקור אחד ניתן להפריך על סמך הכללה אחרת, שתבסס על מקור אחר. חסר לנו מחקר שבו יסתמך מגוון המסקנות המכלילות על ניתוח ענייני מקיף של מקורות. אפשר גם להתמקד בתיעוד שלם של אירוע קונקרטי כלשהו שבמהלכו נחשפו במלואן עמדות עוינות. יאצק מלינארצ'יק (Mlynarczyk) תיאר לא מכבר את חיסול גטו קלצה (Kielce),¹⁵ וגם במקרה כזה עלולים המתנגדים להעיר שבעיר אחרת היה המצב שונה בתכלית.

אני סבור שדרך משכנעת יותר להציג את הדברים היא ניתוח מוטיבים נבחרים של מציאות הכיבוש לאור סוגי שיח שונים ומגוונים ובהם הערכות של יחסי פולנים-יהודים תחת הכיבוש, שנכתבו בעת ההתרחשויות או מפרספקטיבה קרובה מיד לאחר תום המלחמה. ומכיוון שמדובר ביחס הפולנים אל היהודים ולא להפך, אתמקד בשיח הפולני, שהוא מורכב מאוד. בניסיונותי לשרטטו אתרכזו במקורות מגוונים: מסמכים משפטיים, דיווחים ומאמרים שהופיעו בעיתונות של הגופים האזרחיים והצבאיים של המדינה הפולנית במחלת. בשל מגבלות המאמר, רק במקרים מסוימים אערוך השוואה בין תיאורי עמדות, התנהגויות חברתיות ודעות מכלילות כפי שהן עולות מהמקורות שהוזכרו, לבין דוגמאות הלקוחות מאירועים שהתרחשו באותה העת, או במישרין מזיכרונות שפורסמו לאחר המלחמה, התכתבויות (כולל הלשנות), ומידע ממסמכים של משפטים ציבוריים שנערכו לאחר המלחמה.

בהקשר זה ברצוני להדגיש, שכל הגופים של המדינה הפולנית במחלת התייחסו באופן ביקורתי ביותר למגיפת הסחטנות, והקדישו לנושא תשומת לב רבה, הן בניתוחים המיועדים לשימוש פנימי, או עבור הממשלה הגולה בלונדון, והן במאמרים בעיתונות המחתרית הפולנית; ואולם מטרתו כאן איננה לאמוד אם "תשומת לב רבה" משמעה תשומת לב מספקת או בלתי מספקת, ואם צודקים החוגים היהודיים בהערכתם השלילית – הן בתקופת הכיבוש והן

15. Jan Mlynarczyk, "Bestialstwo z urzędu: Organizacja hitlerowskich akcji deportacyjnych w ramach 'Operacji Reinhard' na przykładzie likwidacji kieleckiego getta", *Kwartalnik Historii Żydów – Jewish History Quarterly* (2002), no. 203, pp. 354-379 (חייתיות רשמית – ארגון של מבצעי גירוש נאציים במסגרת 'מבצע ריינהרד' לפי הדוגמה של חיסול גטו קלצה). באותו נושא ראו גם: Sara Bender, "The Extermination of the Kielce Ghetto – New Study and Aspects Based on Survivors' Testimonies", *Kwartalnik Historii Żydów* (2006), no. 2 (218), pp. 185-199.

כיום – את תוצאותיה של פעילות זו. אין לי גם תשובה לשאלה אם בעניין זה נעשה כל מה שהיה ניתן לעשות. ראשית ברצוני לבדוק את שאלת המשקל שייחסו מנהיגי המחתרת הפולנית – לאור דיווחים ופרסומים בביטאונים המחתרת – לסוגיית הסחטנות, את השתתפותם של הפולנים במצודים שערכו הגרמנים, את הסירוב לתת סיוע למסתתרים יהודים, כיצד תיארו מנהיגי המחתרת והעריכו את התופעות האלה, ומה הייתה דעתם על מידת היעילות של אותן פעולות שכוונו נגד גל הסחטנות.¹⁶

מחברי השיח השני הם מי שהחזיקו במשרות במנגנון הדיכוי של הכיבוש – הן הגרמנים, והן הפולנים ששירתו אותם. המקורות שמהם אני שואב מידע בנושא זה נחקרו עד כה באופן שטחי יחסית; בספרות קיימים דיווחים גרמניים בודדים, וכן כמה גזרי דין מנומקים שגזרו בתי דין מיוחדים. בנושא זה ראו אור עד כה פרסומים מעטים בלבד; אלה מוקדשים, למשל, למוסדות גרמניים האחראיים לסדר הציבורי בפולין הכבושה. פורסמו גם ניתוחים ראשוניים של העיתונות הגרמנית והפולנית, הקרויה "עיתונות של חסרי חוליות" (*prasa gadzinowa*), והאוספים הארכיוניים שנתרו מהמשטרה הפולנית "הכחולה" שופכים אור רב על נושא מעניין זה.

השיח היהודי חשוב, כמובן, לא פחות מהאחרים. היות ששיח זה ידוע טוב יותר מכל האחרים, במאמר זה ברצוני להתייחס אליו באופן מצומצם בלבד. כאשר אנו תוהים על עוצמת ההשפעה שנודעת להתבטאויותיהם של מחברים יהודים בני הזמן או אחרי המלחמה, ראוי לשים לב למספר רב של פרדוקסים. היסטוריונים מצטטים עשרות יומנים, זיכרונות וסיפורים, בלא שום דיון במצב רוחם של מחבריהם, אפשרויותיהם, וכן יכולות התצפית או הכוונות שלהם. לתאריך היווצרותם של המקורות היהודיים נודעת השפעה מועטה על הערכתם של ההיסטוריונים; חלקם סבורים שככל שהמקורות סמוכים יותר לאירועים המתוארים, כך יהיו הדיווחים שבהם מהימנים יותר. אני מודע לערכם של מקורות אלה ומוקיר אותם, אם כי אין פירוש הדבר שאני מקבל את הדעות הכלולות בהם בצורה עיוורת, בלא אישוש וניתוח. מסמכים מקוריים מסוימים, במיוחד על יחסי פולנים-יהודים מאת עמנואל רינגלבלום,¹⁷

16. במאמר הנוכחי אינני עוסק בסוגיה המורכבת ביותר של מצבם הקשה של הפרטיזנים היהודים. בנושא זה ראו: A. Puławski, "Postrzeżenie żydowskich oddziałów partyzanckich przez Armię Krajową i Delegaturę Rządu na Kraj", *Pamięć i Sprawiedliwość* (2003), no. 2 (4), pp. 271-300 ("האופן שבו נראו יחידות פרטיזנים יהודים בעיני 'צבא המולדת' והדלגטורה").

17. ברשימותיו של רינגלבלום מתקופת הכיבוש יכולים היסטוריונים למצוא טיעונים התומכים בטענות מנוגדות לגמרי. גוטמן וקרובסקי (*Unequal Victims*, עמ' 194) מדגישים את משמעות המסקנה הבאה של רינגלבלום: "הפאשיזם הפולני, שכרת ברית עם האנטישמיות, השתלט על חלק מהחברה הפולנית... על האנטישמים קהי החושים, אשר לא למדו דבר, מוטלת האשמה במותם של מאות אלפי יהודים אותם ניתן היה להציל כנגד כוונות הגרמנים" (E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej* [A. Eisenbach (ed.), Warszawa, 1988], pp. 176-177 [יחסי פולנים-יהודים במלחמת העולם השנייה]). מצד שני, מארק ארצ'ינסקי (Arczyński)

ממשיכים ליכות במעמד של טקסטים קנוניים, דווקא משום שנוצרו בתקופת הכיבוש ומחברם ניהל מעין מרכז תיעודי.

כמו המקורות השונים, גם ערכם של המקורות היהודיים מחייב הערכה, ומבחינתי הנתון הבסיסי הוא תאריך המקור. ההבדלים הנובעים מאישיות המחבר, השכלתו, מעמדו החברתי, מידת התבוללותו ועוד, תופסים לדעתי מקום שני בחשיבותו. אופיים של המקורות מתקופת המלחמה נקבע על ידי ההקשר החווייתי בגטו או במחנה, כפי שתיאר זאת בצורה משכנעת יאצק ליאוצ'יאק (Leociak).¹⁸ לא ניתן לבנות סיפור על גורלם של היהודים המסתתרים בצד הארי על סמך הדיווחים הנדירים ויקרי הערך על השכנים שמעבר לחומות. מצד שני, יש להבחין בין זיכרונות ניצולים יהודים שנכתבו מיד לאחר השחרור, לבין אלה שנכתבו מאוחר יותר. המקורות מהסוג השני שייכים לספרות ההתחשבות, ובה משלו כללים שונים לגמרי, ולפיכך ניתוחם מחייב שיטות מחקר ספרותיות, יותר מאשר היסטוריות.

הקו המאפיין את זיכרונות הניצולים שנכתבו לאחר המלחמה הוא התמקדות בחוויות שליליות במגעיהם עם הפולנים. מזיכרונות אלה איננו לומדים כמעט דבר על מי שסייעו לניצולים, אף שמספרם היה צריך להיות לא מבוטל, בעוד המחברים עצמם ידעו בוודאי מה

ווייסלב באלצראק (Balcerak) כותבים בספרם: *Kryptonim "Żegota": Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939-1945* (Warszawa, 1979), p. 58
בפולין 1939-1945 – בהסתמך על טקסט אחר של רינגלבלום "Notatki z getta", *Biuletyn ŻIH*, no. 11/12, p. 67 (1959), ("רשימות מהגטו"), שבעקבות הלקחים של מערכת ספטמבר (1939), האנטישמיות הפולנית "נעלמה מעל פני האדמה ככלי שישמש את היטלר לרסק את פולין". המובאה היחידה מ"יחסי פולנים-יהודים" היא הקטע הבא: "אנשים המוכנים להקריב את עצמם, שנחשפו מדי יום לסכנות למען העניין הגדול, הבינו שהסתרת היהודים היא צו לא רק אנושי, אלא גם אזרחי, שמדובר בפעילות כנגד הגרמנים החפצים בהשמדת כל היהודים" (Arczyński, Balcerak, *Kryptonim*), עמ' 62). למעשה, אין זו ההערה המפתיעה היחידה בספר. כך, למשל, מצטטים המחברים קטע משמעויות ביותר מהמכתב ששלחה המועצה לסיוע ליהודים אל נציג הממשלה ב-29 בדצמבר 1942: "המאבק נגד התופעה הזו [סחיטת היהודים המסתתרים] הכרחי, בשל אופיו ההמוני", ומפרשים אותו כך: "השימוש במילה 'המוני' אין פירושו שלדעת המועצה מדובר בתופעה המונית באמת. הכוונה כאן הייתה להניע את נציגות הממשלה למאבק נמרץ נגד הסחטנות" (שם, עמ' 198). ב"אחרית הדבר" לספר הזיכרונות מאת שמואל וילנברג: *Bunt w Treblince* (**המרד בטרבלינקה**), כתבתי על המשמעויות של "יחסי פולנים-יהודים" את הדברים הבאים: "דעתו של רינגלבלום על יחסה של האוכלוסייה הפולנית כלפי היהודים הנרדפים היא קשה מאוד. רק 'שמות טובות', או, כפי שמסביר זאת ארטור אייזנבך (Artur Eisenbach), היסודות המתקדמים והדמוקרטים בקרב החברה הפולנית 'פנו לאוכלוסייה הפולנית בקריאה להסתיר יהודים'. רוב הציבור הפולני נהג אדישות, או אפילו עוינות". אוסיף שלדעת רינגלבלום אחריות מיוחדת נופלת על "הגורמים הממשלתיים" אשר "לא עשו דבר כדי להציל לפחות את שרידי היהודים הפולנים".

18. J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady (O relacjach z getta warszawskiego)* (Wrocław, 1997).
הטקסט מול השואה – על הדיווחים מגטו ווארשה.

גדול הסיכון שמציליהם קיבלו עליהם. המפרשים מחפשים את הסיבות לכך בעיקר במצבם הנפשי של המחברים; הזעזוע בעקבות ההכרה ברצח כמעט טוטאלי של עמם, תחושת בידות בעולם שהשתנה מקצה אל קצה – כל אלה גרמו לכך שרק לעתים רחוקות כתבו על סיוע שקיבלו ועל התנהגות אנושית. מן הראוי לזכור שלעתים הורגש הצורך להאשים מישהו בטרגדיה, או להצביע על מי שהפיקו ממנה תועלת. האשמים, כמובן, היו קודם כול הגרמנים, ואולם הגרמנים כבר לא היו בקרבת מקום, ורק הפולנים נותרו בטווח הראייה. הפולנים הם מי שתפסו את בתי היהודים, עבדו בבתי המלאכה שלהם ובחנויותיהם, ומשום כך הנימה החגיגית הנשמעת בזיכרונותיהם של אותם פולנים שהשתתפו בפעולות הצלה של האוכלוסייה היהודית היא מעין תגובה למתח הזה. הסיבה לכך נעוצה כנראה ברגשי בושה שאחזו באנשים אלה לנוכח העובדה שפולנים תפסו אותם מקומות בנוף החברתי שהשתייכו לפני המלחמה ליהודים.¹⁹

היסטוריונים פולנים החוקרים את היחסים בין פולנים ליהודים תחת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה, מתמקדים בעיקר באירועים בווארשה ובגורל יהודי העיר. הפרספקטיבה הוורשאית מכתובה ציוני דרך כרונולוגיים: בדרך כלל מדובר בתקופת המערכה הצבאית בספטמבר 1939 והצווים האנטי-יהודיים הראשונים (לפעמים "מוארכת" תקופה זו עד לסגירת גטו וארשה ב-16 בנובמבר 1940); התקופה השנייה נמשכת עד לתחילת "הגירוש הגדול", שהחל ב-22 ביולי 1942; התקופות הבאות נחתמות בתאריכי פריצתן של שתי מרידות בווארשה: 19 באפריל 1943, ו-1 באוגוסט 1944. כל אחד משלבים אלה מתאפיין בייחודיות משלו וברגעי תפנית, ולכל אחד ניתן לייחס חטיבת מקורות השופכים אור על הייחודיות הזו; ואולם לא תמיד מתאפשר להקפיד על פריסה כרונולוגית שכזו. בעיות רבות במיוחד מציבה התקופה הראשונה, עד לסגירת הגטו. כך, למשל, מתברר שבניית החומה לא השפיעה עקרונית על אופי היחסים בין הפולנים ליהודים. החומה אמנם הקשתה על היחסים הכלכליים, אבל עד לסתיו 1941 הייתה הפרת תקנות הכיבוש מסתיימת בעונשים קלים יחסית, בהשוואה לתקופה מאוחרת יותר, בעת הגירושים ההמוניים למחנות ההשמדה. לאור זאת נראה שהתפנית האמיתית ביחסים המורכבים בין פולנים ליהודים – יחסים שעוד לפני המלחמה היו בדרך כלל אנטגוניסטיים – באה רק בעקבות הגירושים הראשונים למרכזי ההשמדה והחקיקה הגרמנית שקדמה להם, שאסרה באיום בעונש מוות כל מגע עם יהודים נמלטים. בסוגיה זו התקיימו הבדלים מסוימים בין הגנרלגוברנמן לשטחים שסופחו לרייך, שם גרר בדרך כלל מתן מקלט ליהודים גירוש למחנה ריכוז.

נראה שההתמקדות בווארשה היא בלתי נמנעת, כיוון שעד עתה בדקו רק מחקרים מועטים את הבעייתיות של יחסי פולנים-יהודים תחת הכיבוש בכל אזורי הגנרלגוברנמן (שלא לדבר על השטחים שסופחו לרייך באופן מיוחד, או שטחים בעלי מעמד מיוחד, כגון מחוז ביאליסטוק).

19. ראו: K. Wyka, "Gospodarka Wyłączona", *Twórczość* (8, 1945) ("כלכלה נפרדת").

קומץ מחקרים בודדים, המתמקדים בעיקר בפעולות סיוע מצד הפולנים, ראו אור. על רקע זה בולטת המונוגרפיה על טרגדיית ידוובנה (Jedwabne), שפרסם המכון לזיכרון לאומי (IPN), אם כי גם כאן חסרה הצגה של יחסי פולנים-יהודים תחת הכיבוש הגרמני עד סתיו 1941.²⁰

המהומות האנטי-יהודיות בווארשה באביב 1940

זה זמן-מה שהדיון ההיסטורי בנושא יחסי פולנים-יהודים בשנתיים הראשונות לכיבוש מתמקד במהומות נגד היהודים, שפרצו בווארשה באביב 1940. ההיסטוריון טומאש שארוטה (Szarota) הקדיש לכך פרק חשוב במחקרו,²¹ לאחר שסקר בקפידה רבה את כל המקורות הנגישים, הן זיכרונות של יהודים (עמנואל רינגבלום, אדם צ'רניאקוב, חיים קפלן, שמעון הוברבנד, מרק אדלמן וברנרד גולדשטיין), והן מסמכים של המחותרת הפולנית וזיכרונותיהם של לודוויג לנדאו, הלינה קרהלסקה (Krahelska), סטניסלב סרוקובסקי (Srokowski), וולודז'ימיז' שנארבכובסקי (Sznarbachowski), זיגמונט פשטאקייביץ' (Przetakiewicz) ועלון המידע של הוועד המרכזי של "צבא המולדת" *Biuletyn Informacyjny*. בהסתמך על מקורות אלה שחזר

20. במאמרי: "Pogromy i mordy ludności żydowskiej w Łomżyńskim i na Białostoczczyźnie latem 1941 w świetle relacji ocalałych Żydów i relacji sądowych", *Wokół Jedwabnego*, pp. 159-272 ("פוגרומים ורציחות האוכלוסייה היהודית באזור לומז'ה וביאליסטוק בקיץ 1941 לאור העדויות של היהודים הניצולים ועדויות בבתי המשפט") כתבתי על החשיבות הגדולה של חטיבת מקורות שלא נוצלה עד כה, היינו מסמכי החקירות והדיונים המשפטיים בעניינם של הפולנים שהואשמו בהשתתפות בפעולות השמדה של הגרמנים כלפי האוכלוסייה היהודית. סוג זה של תיעוד, המכונה "פרשיות אוגוסט" (מדובר באנשים שהועמדו לדין מתוקף הצו של הוועד הפולני לשחרור לאומי [PKWN] מ-31 באוגוסט 1944) מצוי בכמויות גדולות הן בארכיון של הוועדה הראשית לחקר פעמי הנאצים בפולין (היום בארכיון לזיכרון לאומי), והן בארכיונים ממשלתיים. רק בתיעוד המשפטיים בביאליסטוק מצאתי יותר מ-150 תיקים. סוג זה של חומר תיעודי (שמקורו במסמכי בית המשפט המחוזי בווארשה, המחלקה הפלילית חמש) הוליד עד כה עבודת מוסמך אחת: של אניטה רודק: Anita Rodek, *Tzw. Szmalcownicy – Warszawa i okolice (1940-1944) והסביבה 1940-1944*, שהוגשה למחלקה להיסטוריה של אוניברסיטת וארשה ב-2002. המחברת מצאה 185 תיקים הנוגעים לסחטנים. בסך הכול הועמדו לדין מתוקף צו אוגוסט 161 אנשים ב-138 משפטים; 90% מתוכם היו ממוצא פולני; 43% היו בקבוצת גיל 30-40. מחצית מההאשמות מקורן בקורבנות הסחטנות עצמם, וכ-30% הוגשו על ידי מכריהם או קרובי משפחותיהם. יש לציין ש-52% מהתיקים התייחסו לסחיטת אנשים מוכרים. בקבוצת הנאשמים כלולים מי שהיו בתקופת המלחמה בעלי משרות ופקידים (14.5% מהתיקים), ואילו הקבוצה הגדולה ביותר, 40% מהתיקים, הייתה מורכבת משוטרים "כחולים". בסך הכול נמצאו אשמים 53.5% מבין האנשים שהועמדו לדין; 25.3% מהנאשמים זוכו מחוסר ראיות מספיקות.

21. T. Szarota, *U progu Zagłady: Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie*, Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno (Warszawa, 2000) (על סף השואה – מהומות אנטי-יהודיות ופוגרומים באירופה הכבושה: וארשה, פריז, אמסטרדם, אנטוורפן, קובנה).

שארטה בדיוק רב את ראשיתם של האירועים ומהלכם, זיהה את המארגנים הפולנים ותיאר במידה רבה של סבירות את זהותם של המסיתים הגרמנים. לסיכום ניתן לומר שמסקנתו היא כי ההתקפות על יהודי וארשה והרס חנויותיהם, שהחלו ב"שבת הגדול", 23 במרס 1940, היו פרובוקציה מאורגנת של קבוצות פולניות שוליות, כגון "אטאק" (Atak) הימנית קיצונית, ושלד של "הארגון הלאומי הרדיקלי" (ONR), שהוקם באוקטובר 1939, בהנהגתו של אנדז"י שוויטליצקי (Swietlicki), שהיה פעיל של הארגון "פאלאנגה" (Falanga). קבוצות אלה זכו לתמיכתו של חוג אנשים שהיו קשורים לפרופ' זיגמונט ציביכובסקי (Cybichowski), אוהד נלהב של הגרמנים, ולכומר סטניסלב טשצ'יאק (Trzeciak), אנטישמי ידוע. פעילי הארגון הלאומי הרדיקלי שילבו במסעם האנטישמי קבוצות נוער קטנות שקיבלו כסף עבור פעולות אנטישמיות, ביניהם תלמידי בית ספר פולני למלאכה ברחוב לשנו (Leszno) 72 בווארשה. שארטה מדגיש כי התיעוד המקורי שנשמר אינו מאפשר לקבוע אם הגרמנים עמדו מלכתחילה מאחורי כל פעולת הפוגרום של אביב 1940 בווארשה, או שמא רק העלימו ממנה עין בידיעה שניתן יהיה להפיק ממנה תועלת תעמולתית (הנערים הוסעו לפעמים במכוניות והמהומות הוסרטו).²² המחותרת הפולנית סברה שהגרמנים ניהלו כל פעולה כזו ישירות, ומטרתם האמיתית הייתה להבאיש את ריחם של הפולנים בעיני דעת הקהל בחו"ל, ואולי גם להצדיק את הצורך לבודד את היהודים מהפולנים, כלומר את הקמת הגטו בווארשה. האקורד האחרון בפרשה כולה היה מאמר שפורסם ב-3 באפריל 1940 בביטאון הרשמי של המחוז, *Warschauer Zeitung*, ובו נכתב שבפרעות אלה, הידועות כמהומות חג הפסחא, יכולים היהודים להאשים את עצמם בלבד, משום שהם "העלו את מחירי הסחורות, אגרו מצרכים ועסקו במסחר בלתי חוקי". רוצה לומר, צדקו הפולנים כשתבעו את זכויותיהם, והשלטון הגרמני תמך בדרישותיהם.²³

22. שארטה מציין ארגון פולני לאומני נוסף, בשם "גרזן וצלב" (Topór i Krzyż), שהוקם ב-1940 ומטרתו הייתה להפיץ תעמולה נאצית. על ההשראה הגרמנית נכתב באמצע אפריל 1940 באחד הדיווחים המחותרתיים עבור הממשלה הפולנית בגולה: "הדבר נעשה על ידי חוליגנים [פולנים] שכירים, ובה בעת הוסרטו הדברים על ידי הגרמנים. צולמה גם סצנה שבה איזה נער... מכה יהודי ומרסק לו את האף, והקצין הגרמני מנגב לו את הדם מהפנים במטפחתו. הדעה הרווחת היא שמדיניות הגרמנים כלפי היהודים עוברת שינוי... הכוונה היא להראות שהעם הפולני רוצה בדיכוי, ואילו הגרמנים מגנים על היהודים כמיטב יכולתם" (ארכיון ZHRL, מאוסף פרופ' סטניסלב קוט, k. 10, 25). בדיווח אחר (שם, מצב היהודים בפולין 1939-1940, 349, הבעיה היהודית בפולין הכבושה, k. 34) נכתב: "ניתן להבחין במגמה ברורה ועקיבה מצד הגרמנים להעמיק את הקרע או השנאה בין הפולנים ליהודים. הגרמנים מנהלים מסע תעמולה מובהק בקרב הפרולטריון הכפרי והעירוני, תוך שהם מעודדים מהומות או עושים פרובוקציות. בחג הפסחא ארגנו בווארשה מעין פוגרום, שבו ראיתי בעצמי נערים מתבגרים שוברים שמשות בחנויות של יהודים, כשביניהם מסתובבים מסיתים העונדים סרטים של הנוער ההיטלראי' וכן גרמנים במדים שצילמו את התקרית".

23. Szarota, *U progu*, עמ' 73, וכן כל הפרק "Warszawa", עמ' 19-82.

יש להדגיש שהמחותרת הפולנית יצאה באופן נחרץ נגד שיתוף הפעולה עם הגרמנים במהומות האנטי-יהודיות בווארשה. ב-*Biuletyn Informacyjny* מ-19 בינואר 1940, עוד לפני מהומת חג הפסחא, בשולי ההערות על הקמת הקבוצה המסתורית "אטאק", נכתב כדלקמן: "אנו קובעים שכל שיתוף פעולה ישיר או עקיף עם הגרמנים ברדיפת יהודים הוא חבלה, בדיוק כמו כל שיתוף פעולה אחר עם האויב המושבע של פולין".²⁴ ניסוח חריף יותר נקט *Informator*, ביטאון המפלגה הסוציאליסטית הפולנית. במאמר בשם "אנטישמיות",²⁵ נכתב במארכס 1940 גילוי דעת בזו הלשון: "פולנים רבים חולפים באדישות לא רק על פני האנטישמיות החייתית של הכובשים כלפי אזרחיה היהודים של פולין, אלא גם על פני מאמצים שניכרים פה ושם להחיות תנועה פולנית אנטישמית בהגנת הנאצים ובחסותם. כבר נמצאו פרופסורים המעבדים את האידיאולוגיה הנאצית לשימוש פולני, כמו גם 'פעילים' החולמים על הקמתה של מפלגה נאצית רדיקלית. יש לציין שפולנים רבים, שהיו פעילים אנטישמיים לפני המלחמה, התייצבו ישירות בגסטאפו והם עובדים למענו ועושים עסקים בגזל הרכוש היהודי. יש להכריז מלחמה בלתי מתפשרת על גילויים אלה. אם יצליח הכובש להרחיב את סדק הנבזות האנושית, כל מה שבריא בפולין עלול לטבוע בגל העכור".

בשנים הבאות, שהיו גרועות בהרבה עבור היהודים, עתידות הצהרות מסוג זה להופיע באופן סדיר בעיתונות המחותרת הפולנית, אולם מובן שלהצהרות ומנשרים נודעת חשיבות פחותה מזו של תגובות החברה על פוגרומים במציאות. המקורות היהודיים והפולניים חלוקים בנושא פרשת חג הפסחא 1940 בווארשה. הן רינגלבלום והן שמעון הוברבנד, יד ימינו, הדגישו שכמעט איש מבין הפולנים לא יצא להגנת היהודים שהוכו בידי נערים פולנים, בעוד לנדאו, שהיה מקורב למחותרת של "צבא המולדת" (*Armia Krajowa*), ציין ב"כרוניקה" שלו כמה מקרים של התנהגות חיובית. הערכות דו-ערכיות שכאלה ילוו אותנו גם בנייתוח מאורעות השנים שלאחר מכן.

שארטה תוהה גם אם אכן התערב הארכיבישוף סטניסלב גאל (*Gall*) אצל ראש מחוז וארשה למען היהודים שהוכו. ייתכן שהבישוף הוכיח את צאן מרעיתו באחת מדרשותיו, אולם המקורות אינם מספקים תשובה חד-משמעית על כך. לעומת זאת, "הוועד לעזרה עצמית

24. לפי הערכת המחותרת בווארשה, הניסיון לעורר מהומות אנטי-יהודיות בשכונת פראגה (*Praga*), ב-18 באוגוסט 1940, נעשה גם הוא בהשראת הגרמנים. בדיווח של "איגוד המאבק המזוין" ("*Związek Walki Zbrojnej*") מ-24 באוגוסט 1940, נכתב: "ב-18 בחודש, בפנית הרחובות זומבקובסקה (*Ząbkowska*) וטארגובה (*Targowa*), החלו בין עשרה לעשרים פולנים (שיכורים ברובם) שהוסתו על ידי הגרמנים לפרוע פרעות ביהודים, בתירוץ שאלה הכו חייל פולני נכה ושברו לו את הקב... המנהיגים צעקו לעבר העוברים ושבים 'אנשים, פולנים, התאספו! מחר בשעה 6 נכה ביהודים' (AAN, AK 203/X-58, k. 45)... לפי השמועות הסתיו הפטרוליים הגרמניים ברחובות פראגה להכות ביהודים".

25. "Antysemitizm", *Informator*, 8.3.1940, no. 2.

חברתית" בווארשה (Stożeczny Komitet Samopomocy Społecznej), ביטא את מורת רוחו בעניין זה, ורק קבוצה קטנה של הסוציאליסטים הפולנים יצאה להגנת האוכלוסייה היהודית וסייעה לחבריהם מה"בונד",²⁶ לעומת האיפוק שנהגו כמה מחוגי המחתרת. שארוטה מצטט קטעים נרחבים מהעיתון *Polska żyje*, שבו אמנם גינו הכותבים את הביזה והפוגרומים ביהודים, אבל בה בעת הביעו את דעתם ש"בבית המולדת החופשייה והבנויה מחדש לא יהא מקום גם לכובשים אלה",²⁷ כלומר ליהודים.

בהקשר זה מעניינת עמדתו של המוסד הסוציאלי הפולני היחיד שפעל באופן חוקי, "המועצה הראשית לחסות". בהערה, שנכתבה זמן לא רב לאחר המהומות בווארשה, סוכם שהאירועים יטביעו את חותמם "לא רק ביחסים החברתיים-הכלכליים עם היהודים, אלא גם ביחסים החברתיים-מוסריים עמם". המחברים הדגישו, תוך שהם רומזים כי הגרמנים הם אשר הסיתו למהומות, את משמעותן של תקנות ההפרדה האנטי-יהודיות בכל האמור בהעמקת השטעים בין פולנים ליהודים, וקבעו שבעתיד, ככל ש"יתרחבו ההבדלים במצבן של האוכלוסיות הפולנית והיהודית עקב תקנות", יהיה קשה יותר למנוע תגובות אנטי-יהודיות דומות מצד הנוער הפולני. מוסד זה יצא חוצץ נגד סימון מיוחד של אנשים ומפעלים יהודיים, נגד עבודות כפייה שקהילות יהודיות נאלצו לממן, נגד צווים נפרדים העוסקים בכרטיסי מזון, אמצעי תחבורה נפרדים, החרמות וכדומה: "כל התקנות והעובדות הללו מובילות לכך שכופים על שאר האוכלוסייה לקבל את העובדה שהאוכלוסייה היהודית מוצאת אל מחוץ לחוק, ובכך מספקים לאנשים בלתי אחראיים תירוץ לפרוק את דחפיהם כלפי היהודים".²⁸

כאן כדאי לציין, שבתחילת הכיבוש הגרמני התרחשו גם מחוץ לווארשה מהומות אנטי-יהודיות מצד האוכלוסייה הפולנית. בדיווח של מפקד משטרת הביטחון (sipo) ושירות הביטחון (SD) במחוז ראדום (Radom), מ-26 בדצמבר 1939, מתוארות מהומות כאלה

26. מארצ'ין אורינוביץ (Urynowicz) מביא במאמרו: "Stosunki polsko-żydowskie w Warszawie w okresie okupacji hitlerowskiej" ("יחסי פולנים-יהודים בווארשה בתקופת הכיבוש הנאצי") שני מקורות חשובים ביידיש: זיכרונותיו של פעיל ה"בונד" ברנד גולדשטיין, "פונץ פיר ווארשאאווער געטא" (New York, 1947), וכן זיכרונותיו של אדולף ברמן, "ואס דער גורל הוט מיר באשערט" (בית לוחמי הגטאות, 1980). הערותיו של גולדשטיין מאששות את המסקנות של שארוטה: "הופעתן של קבוצות הגנה עצמית [של ה"בונד"] סחפה פועלים ועוברים ושבים רבים שסייעו להדוף את החולינגים". ברמן, לעומת זאת, הדגיש את ממד השוד של התקריות, ואת "הבסיס החברתי של הפוגרומיסטים הפולנים [ש] היה מורכב משולי הפרולטריון, ממובטלים ונוער רחוב מוזנח...". מוטיב השוד עולה גם בספרו של יאן גראבובסקי: *Jan Grabowski, Ja tego Żyda znam: Szantażowanie Żydów w Warszawie, 1939-1943* (Warszawa, 2004), p. 44 **סחיטת היהודים בווארשה, 1939-1943**.

27. "Nie naśladować Niemców!", *Polska żyje!* (1940), no. 41/42 (לא לחקות את הגרמנים!) כפי שצוטט בתוך: Szarota, *U progu*: עמ' 78-80.

28. AAN, RGO Kraków, 111, k. 30-32.

שפרצו בצ'נסטוכובה (Częstochowa) ב-25 בדצמבר 1939, היום הראשון של חג המולד.²⁹ התקריות החלו בערב, בזריקת כדורי שלג על יהודים והכאתם בגלגליות (סקטים). אחרי השעה שמונה בערב החלו פולנים לנפץ שמשות בשכונה המאוכלסת בעיקר ביהודים; בין 600 ל-900 שמשות נשרו, שלוש חנויות נבזזו, וברחוב ברק יוסלביץ' היו פריצות לדירות פרטיות של יהודים. בשמונה ורבע החל בית הכנסת ברחוב גריבאלדי (Garibaldi) לבעור. המהומות הסתיימו משנכנסו הכוחות של פלוגה 72 של המשטרה הגרמנית – נעצרו עשרים חשודים, ותשעה עשר מהם שוחררו מיד. הדיווח רמז כי את האשמים יש לחפש בחוגי הנוער המקורבים למחנה הלאומי הרדיקלי – "האנדציה" (Endecja). לאחר כיבוי השריפה בבית הכנסת נערך בו חיפוש, בשל שמועה על תחמושת שאופסנה כביכול במקום.

דעות המחותרת הפולנית על יחסי פולנים-יהודים בשנים הראשונות לכיבוש

עיון בדברים שנאמרו על ידי המחותרת הפולנית מביא אותנו לשקול את האפשרויות הבאות: או שחוגי המחותרת לא הבחינו במתח ביחסי פולנים-יהודים והתייחסו אליו בזלזול מסוים, או שלא רצו להשמיע קול בנושא, כדי שלא להרתיע פלגים משמעותיים בחברה הפולנית, שהיו בעצם מרוצים מצעדי הדיכוי שנקטו הגרמנים כלפי היהודים. האפשרות השנייה נראית סבירה יותר, ובקביעה זו אני מסתמך על דו"ח חשוב ביותר שחיבר יאן קארסקי (Karski), שלא היה קשור לשום מחנה פוליטי, דו"ח שהועבר לשלטונות פולין בגולה בפברואר 1940.³⁰

29. ראו מסמך מס' 1.

30. את הדיווח מצא דוד אנגל ב-*Hoover Archives* בסטנפורד: Polish Government Collection, box N/55, 921, Akta Ministerstwa Informacji I Dokumentacji (מסמכי משרד ההסברה והתיעוד), אנגל פרסם Żydzi; Stanisław Mikołajczyk Papers, box 12 – להלן: "דיווח של יאן קארסקי". אנגל פרסם את הדיווח במאמרו: David Engel, "An Early Account of Polish Jewry under Nazi and Soviet Occupation, Presented to the Polish Government-In-Exile, February 1940", *Jewish Social Studies* (1983), no. 45, pp. 1-16. הדיווח של קארסקי פורסם גם על ידי ארטור אייזנבך: "Raport Jana Karskiego o sytuacji Żydów na okupowanych ziemiach polskich na początku 1940", *Dzieje Najnowsze* (1989), no. 2, pp. 179-200 ("דיווח של יאן קארסקי על מצבם של היהודים בשטחי פולין הכבושים בתחילת 1940"). אנגל מציין שעמודים 6, 9, 10 ו-11 לדיווח קיימים בשתי גרסאות; את הגרסה השנייה – בה מועבר יחסם השלילי של פולנים אל היהודים בצורה מתונה יותר – ערך קארסקי בעצמו, או לפחות אישר אותה – והראיה לכך היא הערה בכתב ידו במקור. אני מצטט קטעים רלוונטיים מהדיווח מתוך צילום המקור, שהועבר אלי על ידי פרופ' קארסקי. ההערות המעניינות בהקשר הנוכחי, שכותרתן: "הסוגיה היהודית במדינה [בפולין]", מהוות את הפרק הרביעי של הדיווח. שלושת הפרקים הקודמים הם: "מסעו של מחבר הדיווח", "המצב הכללי [במדינה]", ו"סוגיות פוליטיות-רעיוניות כלליות במדינה". בתארו את נסיעתו ברכבת בנגרלוגוברמן כתב קארסקי: "היחס ליהודים הנוסעים ברכבת הוא ברוב המקרים חסר רחמים ונוקשה. לעתים קרובות מסלקים אותם ממקומותיהם, מעליבים אותם, מאיימים עליהם, לועגים להם. היהודים מתנהגים בפסיביות ובכניעה".

בראשית דבריו מודה קארסקי שלפני נסיעתו ללונדון לא התעמק יתר על המידה ב"סוגיה היהודית". לפי הידוע לנו, את הרעיון להעלות על הכתב את רשמיו הציע לו סטניסלב קוט (Kot), מן המקורבים ביותר לגנרל ולדיסלב שיקורסקי (Sikorski), ראש הממשלה הפולנית בגולה, שהבחין בחשיבותם של יחסי פולנים-יהודים בתקופת הכיבוש, הן בפוליטיקה הפנימית והן בזירה הבין לאומית. קארסקי כתב בחמלה על מצבה של האוכלוסייה היהודית תחת הכיבוש הגרמני – על יהודים שכבודם האישי וכל זכויותיהם נשללו מהם, שרכושם נגזל ואשר איבדו כל אפשרות להתפרנס. מצבם של היהודים שגורשו משטחי מערב פולין שסופחו לרייך והועברו לאזור לובלין שבשטח הגנרלגוברנמן, היה בעיניו מצמרר במיוחד.³¹

הדו"ח של קארסקי מובא כחומר ראיות בעיקר בדיונים על מצבה של האוכלוסייה היהודית תחת הכיבוש הסובייטי, כולל הקידום במעמדה ובעמדותיה האנטי-פולניות. ברצוני לציין שאיני משתכנע מדעתו של קארסקי, המחבר בין הלכי רוח אנטי-יהודיים בפולין תחת הכיבוש הגרמני לבין הידיעות שזרמו לגנרלגוברנמן מהשטחים שסיפחו הסובייטים.³² עם זה, אי אפשר שלא להתרשם מחריפות דעותיו על השלמתה המוחלטת של האוכלוסייה היהודית עם הצווים הגרמניים, ועל היעדר כל צורה של התנגדות או מחאה, למעט בריחות מזרח אל מעבר לנהר בוג (Bug), לשטחים שתחת השלטון הסובייטי. בהקשר זה משמיע קארסקי דעה מפתיעה, כדלקמן: "יחסם של היהודים אל הפולנים דומה ליחסם אל הגרמנים... היהודים היו שמחים אילו היה יחס הפולנים אליהם מתאפיין בהבנה למצבם, שהרי שני העמים מדוכאים בלא צדק על ידי אותו אויב; ואולם בקרב השכבות הרחבות של החברה הפולנית אין הבנה כזו. יחסם אל היהודים הוא בדרך כלל נוקשה, לעתים חסר רחמים. הם נהנים במידה רבה מזכויות יתר שמעניק להם המצב החדש. פעמים רבות הם מנצלים זכויות אלה, ולעתים קרובות אף לרעה. עובדה זו מקרבת אותם במידה מסוימת אל הגרמנים... הגרמנים יעזרו לפולנים לעשות סופסוף סדר עם היהודים. עבור הגרמנים, היהודים הם פיתיון לזכות באהדתם של חוגים פולנים רחבים".³³

31. קארסקי מצטט איש גסטאפו האומר ש"מותר לקחת הכול מיהודים, כי כל מה שיש ליהודים מקורו בשוד חוקי. חשוב לנו שהאוכלוסייה הפולנית תדע שכל פולני יכול להיכנס לחנות יהודית לפי בחירתו, לסלק את היהודי מהדלפק, והחוק שלנו יגן עליו. כל מי שחפץ בכך יכול להרוג יהודי והחוק שלנו לא יוקיע אותו" ("דיווח של יאן קארסקי", עמ' 3).

32. על כך כתבתי בנפרד. ראו: A. Żbikowski, "Konflikty narodowościowe na polskich Kresach Wschodnich" ("סכסוכים לאומיים בשטחי המזרח של פולין"), בתוך: *Tygiel Narodów: Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953* (K. Jasiewicz — ed., London-Warszawa, 2002), pp. 409-428 (כור היתוך של לאומים – יחסים אתניים וחברתיים בשטחי המזרח לשעבר של הרפובליקה הפולנית).

33. "דיווח של יאן קארסקי", עמ' 9.

קארסקי הבחין שבמקרים רבים הצליחו הגרמנים במזימותיהם,³⁴ וסבר כי בקרב השכבות הנמוכות של החברה הפולנית נשמעה יותר ויותר הדעה שהגרמנים ראויים להכרת תודה על מדיניותם האנטי-יהודית, וכי הפולנים יכולים רק ללמוד מהם. קארסקי הבחין שהסכמה עם מדיניות זו מערערת את המוראל בחברה הפולנית, מאחר שעבור הגרמנים היא הדרך היעילה היחידה להשפיע פוליטית ולגשר בינם לבין חלקים משמעותיים בחברה הפולנית.³⁵ הפולנים והיהודים החלו להיות חלוקים ביחסם אל הכובש הגרמני, בעוד הפולנים עצמם החלו להיות חלוקים ביחסם אל המדיניות הגרמנית כלפי היהודים.³⁶

הערות רבות דומות מצויות בדו"ח של המחתרת הפולנית, ששמו "פעילות שלטונות הכיבוש בשטחי הרפובליקה הפולנית, בתקופה שבין 1/09/1939 ל-1/11/1940", שחובר באוקטובר 1940 והגיע לצרפת בסוף 1940 או בראשית 1941.³⁷ בדו"ח זה נאמר בין השאר, ש"מימי ספטמבר הראשונים ועד לרגע זה, גורל היהודים בשטחים הכבושים הוא מסלול אחד של סבל, השפלה, רדיפה והחרמת רכוש... מהבחינה המשפטית, היהודים הם מושאם של חוקים מיוחדים, ולמעשה הם מחוץ לחוק". בדומה לקארסקי, גם מחברי הדו"ח הזה מדגישים שהשלטונות הגרמניים משתדלים להפיק מן "השאלה היהודית" תועלת תעמולתית וכי הם "...מסיתים את האוכלוסייה הפולנית נגד היהודים, מפיצים רגשות שליליים כלפי היהודים

34. דריוש סטולה (Stola) מפנה את תשומת הלב לסוגיה חשובה בספרו: *Nadzieja i Zagłada: Ignacy Szwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP 1940-1945* (Warszawa, 1995) **(תקווה והשמדה – איגנאצי שוורצברד: נציג יהודי במועצה הלאומית של הרפובליקה הפולנית 1940-1945)**. הדיווחים שהגיעו ללונדון על יחסי פולנים-יהודים כללו לעתים קרובות דעות סותרות. סטולה כותב ששוורצברד אפילו חשד ש"דיווחים מסוימים שהציגו את יחס הפולנים אל היהודים בצבעים קודרים נשלחו ללונדון בכוונת תחילה כדי להפעיל לחץ על הממשלה ולהניא אותה מ'יחס מועדף ליהודים', ושפעולה זו נעשית בהשראת ה'אנדקים' בלונדון" (שם, עמ' 115-116). בכל זאת, סטולה כותב ש"למרות זאת נראה שבסך הכול דעותיהם היו קרובות יותר לדעות על עמדות של אדישות וגישה שלילית כלפי היהודים".

35. "אבל סוגיה זו יוצרת מעין גשר צר מאוד של הסכמה בין הגרמנים לחלק מהציבור הפולני. מובן שהגשר הוא צר בדיוק כשם שרצון הגרמנים לחזקו ולתמוך בו הוא רחב" ("דיווח של יאן קארסקי", עמ' 10).

36. "ואילו אחרים מביטים בזה [בשיטות הגרמניות של הסתה נגד האוכלוסייה היהודית – א"ז] (כלומר גם בגרמנים) בעין סקרנית, ולעתים קרובות גם בהתפעלות, ובתוך כך גם מבקרים את הקבוצה השנייה בגין 'אדישות ביחס לסוגיה חשובה כל כך'" (שם, עמ' 11).

37. J. Gmitruk, J. Mazurek (eds.), *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie I.IX.1939 – I.IX.1940: Raport z archiwum politycznego prof. Jana Kota* (Warszawa, 1999) **(פעילותם של שלטונות הכיבוש בטריטוריה של הרפובליקה הפולנית בתקופה שבין 1.9.1939 ל-1.9.1940)**. המוציאים לאור רומזים שמחברי הדיווח היו קשורים לוועד המרכזי של ארגוני השחרור (Centralny Komitet Organizacji Niepodległościowych), שהוקם ביוזמתו של רישרד שוויינטוובסקי (Świętochowski), ופורק בסוף 1940.

כספסרים, כמחבלים במוסר וכנצלנים". הדו"ח מונה את כל התקנות החשובות המפלות את האוכלוסייה היהודית לרעה, ומפנה גם תשומת לב למשמעות הניהול של הרכוש השייך ליהודים בידי "קומיסרים" של בנייני מגורים שגבו בדרך כלל שכר דירה בלי לשלם מאום לבעליהם – נוהל שבווארשה לבדה הכניס לקופת השלטונות 50 מיליון זלוטי בשנה. הדו"ח מדגיש שבנושאים מסוימים נהנים היהודים למעשה מזכויות יתר, כי הם אינם נשלחים לרייך ואינם מחוסלים "באלמות, בהקזת דם ובצורה גורפת", במקום שבו הם מתגוררים. הפרק נחתם בהערה מפתיעה: "האוכלוסייה היהודית חשה ביתרון שבמצבה בהשוואה ליחס הגרמנים אל הפולנים, ומעשי העוול שהיהודים סובלים נושאים אופי חיצוני (גזילת רכוש, פגיעה בכבוד אישי)".

כשנה מאוחר יותר הגיע ללונדון, דרך הוותיקן, דו"ח נוסף, הנוקט נימה דומה.³⁸ מחבריו, שקשה לקבוע אילו חוגים פוליטיים ייצגו, כתבו בין השאר: "מהלך האירועים העמיק בחוזקה את ההבדלים ואת היעדר החיבה ההדדי [בין פולנים ליהודים], כך ששנאת הפולנים מצד אחד והאנטישמיות מצד שני הפכו פשוט ל[בעיות] בוערות". יחסה של המדיניות הגרמנית לפולנים וליהודים היה שונה: הפולנים נרדפו רדיפה "פוליטית ולאומית", ואילו היהודים סבלו בעיקר מרדיפה כלכלית, כלומר "לא עינו אותם, ולא גירשו אותם גירוש המוני עם מות קדושים. מבחינה זו מצבם טוב יותר".

המחברים מודים ש"כציבור, ולא כיחידים, מובן שמצבם של היהודים גרוע הרבה יותר", שני הצדדים רואים זה את זה בחשדנות רבה ומחשבים "בעיקר את הפלוסים והמינוסים של הצד שכנגד". גם היחס אל הכובש שונה: "פולנים עומדים בסבלם בגבורה", בעוד היהודים נשברים ו"היכן שהם רק יכולים הם מתרפסים בפני הכובשים, מתגייסים לשרתם (רבים מהם סוכנים של הגסטאפו) וכדומה". בנוסף, היהודים, "בהעריצם את הכוח הברוטאלי, הערצה כה אופיינית לגזעם... פוחדים לשנוא את הגרמנים בעלי העוצמה. את רגשותיהם השליליים, את מרירותם וקובלנותיהם על מר גורלם, הם מטילים על הפולנים". מחברי הדו"ח מוסיפים שנחיתותו של "הגזע" היהודי אינה מאפשרת ליהודים להבחין בגבורה הפולנית, ולכן נותרו היהודים "יסוד זר" מנקודת ראותה של החברה הפולנית.

38. AIPN, PRM, 45c, מהנציגות של המשרד להסברה ותיעוד ברומא-וותיקן, ידיעות מהארץ, לונדון, 25 בנובמבר 1941. ראו גם: SSP 3.1.1.13.5, דין וחשבון של מר סורינה (Suryna), הידוע גם כדמביצקי (Dębicki), "הסוגיה היהודית בפולין בעת המלחמה". סורינה כותב שבמהלך השנה הראשונה למלחמה "היהודים היו קונים הכול, סחרו. הם ניצלו בצורה שלא תיאמן את העוני של בני אדם, את המצב הכפוי, המצב-ללא-מוצא של הפולנים". בנוסף, "היהודים נהפכו לעיניים ואוזניים של הגרמנים בכל המדובר בשוד". במהלך ההשמדה פעלה הממשלה בגולה שלא לטובת היהודים; לדעת סורינה, הגוימה הממשלה כמה פעמים באומדנים של הנוקים בנפש ליהודים והבטיחה להם שוויון זכויות אחרי המלחמה. "ייתכן ש[הממשלה] היא כלי שרת בידי המדיניות היהודית העולמית. ואם אמנם זה כך, הרי היא תמסור את פולין העתידית לשליטה יהודית... נעשה הכול כדי למנוע מהיהודים להנהיג את פולין אחרי המלחמה".

לדעת מחברי הדו"ח, הידיעות על התנהגותם של היהודים בשטחי הכיבוש הסובייטי (1939-1941) ממלאות כאן תפקיד משמעותי בקביעת יחסה של החברה הפולנית אליהם וזו סבורה, ובצדק, "שבמלחמה הזו נכשלו היהודים כישלון חרוץ במבחן הסולידריות והרגשות הפולניים, ועקב כך סבורה שמאוחר יותר, בעת שלום, התפקיד היחיד של היהודים בפולין יהיה בדיוק כפי שמגיע להם בדין ובצדק, לאור התנהגותם תחת שני משטרי הכיבוש".³⁹

מחברי הדו"ח, שכפי שעולה מהנאמר לעיל זכרו היטב את סיסמאותיה של מפלגת "האנדציה" מלפני המלחמה, הזהירו שהצהרות הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, הנוגעות לשוויון זכויות ממשי לאוכלוסייה היהודית אחרי המלחמה, מתקבלות בפולין עצמה בחוסר אמון. הם רמזו כי יחסו של הרחוב הפולני ליהודים הוא שלילי, והוסיפו: "גנרל שיקורסקי הבטיח כנראה משהו ליהודים. שיבטיח. בין כה וכה אנחנו לא נחזיר ליהודים את טחנת הקמח א', חנות ב', או בית חרושת ג'".

האשמות ורגשות שליליים כלפי האוכלוסייה היהודית ניתן למצוא גם בהצהרות של פולנים חברי מחתרת מלבוב שבגליציה המזרחית, שהגיעו לווארשה כבר בסתיו 1941.⁴⁰ מפליא להיווכח עד כמה גדול הדמיון בין הדעות שהושמעו בשטחים שהיו תחת הכיבוש הגרמני זה שנתיים, לשטחים שזה עתה נכבשו על ידיהם (קיץ 1941), במיוחד בכל הנוגע לתקוות הפולניות להשתלט על הרכוש היהודי ועל מקומות העבודה של יהודים. נראה שמרבית החברה הפולנית לא התרשמה במיוחד מהטרגדיה שפקדה את היהודים. בדו"ח זה נכתב בין היתר: "רובה המכריע של החברה הפולנית מחזיק בעמדה עוינת, או לפחות בעמדה שלילית, כלפי היהודים. רק פולנים בודדים רוחשים סימפתיה כנה לגורל היהודים כפרטים (המוכרים כאזרחי פולין טובים), ונחלצים לעזרתם במקרה הצורך. האנטישמים המוצהרים נותנים ביטוי קולני לשביעות רצונם מחיסול מספר משמעותי של יהודים בידי הגרמנים, תוך שהם מדגישים ש'זה מעט מדי'. מרביתם [הפולנים], לעומת זאת, מגנים את השיטות הברוטאליות הנהוגות

39. הדגשים לא אוהדים ליהודים כלולים בדיווחים של הדלגטורה (שהייתה אז בשלבי הקמה), שנשלחו ללונדון בסוף 1940 ובתחילת 1941. באחד הדיווחים נכתב כדלקמן: "הסיבה היחידה לסימפתיה ליהודים היא סגירתם בגטו (17.10.1940)... כאן [בווארשה] יהודים עושים עסקים כמעט באופן בלעדי עם הגרמנים, קובעים את המחירים בשוק (סחר בלתי חוקי) כאוות נפשם למעשה, קונים כמעט את כל הסחורה יום אחרי יום, קודם כול פריטי מזון, כך שהציבור המרושש אינו מסוגל לרוכשם... במקרים רבים מעדיפים היהודים לתת לגרמנים להחרים את דבריהם, מאשר לתת אותם לשימוש זמני לפולנים" (AYV, 0-25/89), דין וחשבון על התקופה שמ-15 באוקטובר עד ל-20 בנובמבר (1940) (העתק בארכיון SPP, k. 28a).

40. המכון הלאומי על שם אוסולינסקי (Zakład Narodowy im Ossolińskich) בוורוצלאב (Wrocław), 16603/I, מאוסף ו' שוורסקי (W. Świrski), המסמכים של ולדיסלב זיך (Władysław Zych), הנציג המחוזי של הממשל בלבוב ומפקד מחוז לבוב מזרח (ZWZ, 1939-1941, k. 1-142, דיווח משנת 1941 "הלכי רוח בקרב הציבור הפולני", k. 37-78, תת-פרק "יהודים", k. 69-76, וכן תת-פרק "יחס הציבור הפולני ליהודים", k. 77-78).

בידי הגרמנים, אם כי את יחסם ליהודים הם מתארים במילים 'טוב שהגרמנים והאוקראינים עושים את זה, כי כך לא נאלץ אנחנו לעשות זאת'."

מחשבות דומות זכו לביטוי גלוי ומפתיע במסמך אחר שחובר ב-1942 ומקורו בלבוב, כדלקמן:⁴¹ "עכשיו, תחת הרושם של המדיניות החריפה שהגרמנים נוקטים כלפי היהודים בקול גדול ובברוטאליות... אנחנו [הפולנים] נוטים להפריז בממדי התבוסה של המוני היהודים, ואנו מתחילים לעבור לסדר היום על מה שנאלצנו לסבול מצד היהודים תחת הכיבוש הסובייטי, כאשר הייתה להם אפשרות לחשוף את פרצופם האמיתי...".

המסמכים הפולניים המחתרתיים, שמהם הובאו המובאות שצוינו לעיל, אינם מאפשרים לנו לקבוע בוודאות באיזו מידה השפיעה התעמולה הגרמנית על עמדת האוכלוסייה הפולנית כלפי היהודים בתחילת הכיבוש. עד סוף 1941 לא עסקו הפרסומים המחתרתיים הפולניים בשינויים שהתחוללו ביחסי פולנים-יהודים, בעוד עיתונים של קבוצות דמוקרטיות ושמאלניות הזכירו מדי פעם לקוראיהם, שבגטאות שוררת צפיפות מחרדה, שהתנאים הסניטריים בהם מתחת לכל ביקורת, שאין לקנא בגורלם של היהודים, ושהגרמנים מנצלים אותם בלא רחם. מצד שני הזכירה העיתונות הלאומית הפולנית שהסכסוכים מלפני המלחמה לא הסתיימו, ושאחרי הניצחון יבוא יום של התחשבות רצינית, בעיקר בכל הנוגע לעמדות [של היהודים] תחת הכיבוש הסובייטי. עד סוף 1941 אין התכחשות למסורת אנטישמית, ואין תוכניות לאלץ מספר גדול של יהודים להגר מפולין. לאחר המלחמה, לעומת זאת, הוכרה ההגירה חד-משמעית כהכרחית, וההתעניינות העמוקה בגורל היהודים באה רק משהתחילה ההשמדה ההמונית של הקהילות היהודיות – בשנת 1942.

הסוגיה היהודית בעיתונות משתפת פעולה (prasa gadzinowa)

במובן מסוים הכינו הגרמנים את הפולנים ל"שלב השני" במהלך הכיבוש – רצח היהודים,⁴² בעיקר באמצעות פרסומים אנטישמיים בעיתונות משתפת פעולה. נושא זה לא זכה, למרבה ההפתעה, למחקר נפרד, למעט מחקרו של סטניסלב גלובינסקי (Głowinski).⁴³ וזאת אף שב-

41. שם, II/16604, ניתוחים וחומרים לדיון הנוגעים לעניינים אוקראיניים במאלופולסקה (Małopolska) המזרחית 1942-1944, k. 1-140, דיווח משנת 1942: "ההנחיות לדיון בסוגיית המיעוטים ובייחוד בסוגיה האוקראינית", תת-פרק "המיעוט היהודי", k. 17-21.

42. ראו: Ruta Sakowska, *Dwa Etapy: Hitlerwska polityka extgerminacji Żydów w oczach ofiar* (Warszawa, 1986) – *Szkieł historyczny I dokumenty* – (שני השלבים – המדיניות הנאצית של השמדת יהודים בעיני הקורבנות: סקיצה היסטורית ומסמכים).

43. ראו: T. Głowiński, *O nowy porządek europejski: Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945* (Wrocław, 2000), pp. 76-77, 159-170, 199, 249-254, 335-337, 341 (הסדר האירופי החדש – התפתחות התעמולה המדינית הנאצית כלפי הפולנים ב-1939 GG-1945).

1940 הייתה העיתונות הפולנית "מטעם" גדושה במאמרים שהדגישו את "ייהוד" פולין לפני המלחמה, ו"יהודי" נהפך מילה נרדפת לסוחר, למקבל סחורה גנובה, לספסר ועוד. עצירת תהליך ה"ייהוד" והיפוכו הוצגו כהצלחה גדולה, תוך מתן דגש להוכחות לכך שהחברה הפולנית מעניקה תמיכה מלאה לפעולות הגרמנים. כבר בפברואר 1940 רמזו העיתונים *Nowy Kurier* ו-*Goniec Krakowski*, *Warszawski* שכליאת יהודים בגטו היא ביטוי למשאלות הלב של מרבית תושבי וארשה "הרוצים להיפטר בדרך זו מלכלוך וממגפות". בה בעת נטען גם שהמלחמה לא לימדה את היהודים דבר, וכי הם ממשיכים לספסר במחירי הסחורות ומחביאים קמח בבתי כנסת, בעוד האוכלוסייה הנוצרים גוועת ברעב. לאור זאת, טענו, המוצא היחיד הוא פעולה שיטתית מצד השלטונות הגרמנים לסגירת האוכלוסייה היהודית בגטאות ובמחנות עבודה.

עיתונות זו הדגישה גם שצעדי הדיכוי המכוונים נגד היהודים אינם המצאה גרמנית, וכי אירופה כולה נוהגת בהם כך, מתוך שכנוע בקיומו של "הקשר היהודי", שגרר את העולם למלחמה. בשנים הבאות, כפי שמציין גלובינסקי, נהפכה תעמולה זו, מתעמולה גלובלית המסבירה את הסיבות לאנטישמיות, את תפקיד היהדות העולמית, את מעמדם השליט של היהודים בקפיטליזם ואת אשמתם בחרור מלחמה, לתעמולה פרטנית שהעדיפה להביא שפע דוגמאות להוכחת הטענה כי האנטישמיות היא אחד מסמני הקדמה – "הסדר החדש" – ובה בעת גם סימן לריאליזם הפוליטי של העמים המיישמים אותו. מסיבה זו, מהמחצית השנייה של 1940 ואילך, פרסמה העיתונות המשת"פית מאמרים שהוקדשו ל"פתרון הבעיה היהודית" בארצות אירופה השונות, פתרונות שהוצגו כיוזמה עצמאית של קבוצות השלטון בארצות אלה. גלובינסקי מציין שעיתונות זו ניסתה "להרגיל" את תושבי הגנרלגוברנמן לאנטישמיות טוטאלית, כך שתתקבל כדבר שבשגרה – לא כתופעה סנסציונית או חריגה, אלא כביטוי לדאגתם של השלטונות הגרמניים לרווחתם של כלל תושבי הגנרלגוברנמן. כך למדו קוראי העיתונים שסגירת יהודים בגטאות אינה אלא "לטובת כל התושבים האריים".

בפרק על "התעמולה האנטישמית בתקופת השואה", כותב גלובינסקי ש"למעשה לא עשו הגרמנים שום דבר חדש, בתעמולה שלהם בשפה הפולנית, כדי להסתיר את העובדה... שמשנת 1942 מתבצע בגנרלגוברנמן חיסול פיזי בקנה מידה המוני... של האוכלוסייה היהודית...". רק העיתון *Gazeta Lwowska* התעסק ביתר הרחבה ב"ז'ידוקומונה" ובחלק שמילאו היהודים בשלטון בשטחי פולין המזרחיים, שאותם סיפחה ברית המועצות. מבין מאמרים אלה מצטט גלובינסקי עשרה טקסטים מ-*Goniec Krakowski*, וחמישה מ-*Gazeta Lwowska* ו-*Nowy Kurier* *Warszawski*, שם נכתב על המשך סכנת המגיפות בגטאות, על הקמת גטאות חדשים ועל עונש המוות שהוטל על יהודים שיעזבו את הגטו על דעתם. בעיתונים אלה דווח גם פעמים אחדות על ביצוע העונש, וכן פורסמו אזהרות נגד קבצנים יהודים. אין פירוש הדבר ש-*Nowy Kurier* *Warszawski* לא קישר בין פרשת קאטין (Katyn) ל"שלטון היהודי-הבולשביקי" בברית המועצות,⁴⁴ אולם מוטיב זה זכה להתייחסות מועטה ולא נותר לנו אלא להסכים לדברי

44. למותר לציין שהמחותרת הפולנית הבחינה בכך. בדיווח של המשרד להסברה ותיעוד של הנציגות

גלובינסקי, כי "בהשוואה לשנת 1942, בשנים 1943 ו-1944 נצפית ירידה חדה בהדגשים ובפעולות האנטישמיות בתעמולה המשתפת פעולה בגנרלגוברנמן". כאן מפתיעה ביותר העובדה שגלובינסקי לא הבחין כלל בקריאות שהפנו הגרמנים לפולנים באותן שנים, ללכוד יהודים המסתתרים בערים וביערות.

יחסי פולנים-יהודים לנוכח ההלשנות לשלטונות גרמניים

ברצוני להזכיר שלושה סוגים ספציפיים ביותר של מקורות, שטרם נוצלו עד כה בידי היסטוריונים במחקריהם על יחסים חברתיים בין פולנים ליהודים בשנות הכיבוש הגרמני. את המקור הראשון חשפה לא מזמן ברברה אנגלקינג (Engelking),⁴⁵ בעיזבון חלקי מאוד של מפקד משטרת הביטחון והס"ס במחוז וארשה. אנגלקינג מצאה תיק ובו 255 הלשנות אנונימיות של פולנים לשלטונות הגרמניים, מ-7 ביולי 1940 עד ל-23 ביוני 1941. רוב ההלשנות נוגעות לווארשה, כמה מהן לסביבות העיר, עוד כמה לערים גדולות יחסית, וכעשרים מתייחסות לראדזין פודלאסקי (Radzyń Podlaski) והסביבה.⁴⁶

נושאי ההלשנות מגוונים ביותר: 86 מציינות עבירות שביצעו יהודים, כגון הברחות, מגורים מחוץ לגטו, אי ענידת סרט על הזרוע, ספסרות בלתי חוקית וכדומה – לא מעט, בהשוואה ל-107 הלשנות על עבירות פוליטיות ו-57 על עבירות כלכליות. אנגלקינג מודה כי הסיווג מלאכותי למדי, וכי "לעיתים קרובות האשמות הן כלכליות, ומצביעות על פולנים המנהלים מסחר בלתי חוקי עם היהודים".

את ההלשנות על יהודים ניתן לחלק באופן גס לאלה הנוגעות להברחות אל תוך הגטו ולסחר חליפין בין פולנים ליהודים, ולהלשנות על יהודים המתגוררים באופן בלתי חוקי בצד הארי של העיר, או מסתובבים מחוץ לגטו בלא סרט סימון. יש לזכור שעד ל-10 בנובמבר 1941 היה העונש על עבירות אלה במחוז וארשה מאסר וקנס גבוה.⁴⁷ אנגלקינג מציינת שההלשנות

AAN, 202/III-8, vol. 2), נושאים לאומיים בתקופה שבין 15.5.1943-15.3.1943 (k. 9). נכתב כך: "הלחי רוח לא אוהדים כלפי היהודים מצד האוכלוסייה הפולנית, המועצמים על ידי התעמולה הגרמנית המנצלת את פרשת קאטיין (Katyń), יוצרים הזדמנויות מוגבלות בלבד להסתתר מפני המוות הבלתי נמנע בידי הגרמנים. פעילותן של כנופיות פורעים יהודים באזורים מסוימים של הגנרלגוברנמן מגבירה את האנטישמיות". בהמשך מוזכרת "ההצהרה המשותפת של נציג הממשלה ומפקד הכוחות המזוינים, בדבר עונשים חמורים הצפויים לסחטני יהודים".

45. B. Engelking, "Szanowny panie gisto": *Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940-1941* (Warszawa, 2003). ("אדון גסטאפו הנכבד" – הלשנות לשלטונות הגרמניים בווארשה והסביבה בשנים 1940-1941).

46. כמעט כולם כתובים בפולנית; רק 29 כתובים בגרמנית רצוצה, שניים ביידיש ואחד ברוסית.

47. הצו שהוציא מושל הגנרלגוברנמן, הנס פרנק, ב-15 באוקטובר 1941, לפיו "על יהודים העוזבים בלא היתר את שכונת מגוריהם יוטל עונש מוות. אותו עונש יוטל על אנשים שנתנים מחסה ליהודים". צו

מרבית לעסוק בהעברת סחורות לגטו; בשישה מכתבים מדובר בסחר בלתי חוקי במטבע חוץ ובזהב שבו עוסקים היהודים, ובכמה הלשנות נמסר שפולנים מחביאים רכוש יהודי ומעבירים באופן פיקטיבי בעלות על דירות של יהודים.

על נושא זה ניתן ללמוד הרבה יותר מעיון במסמכים של קומיסר גטו וארשה,⁴⁸ מהשנים 1941-1942. כך למשל, ב-2 בינואר 1942 דווח על מעצרים של 15 פולנים שרכשו סחורות בגטו, ועל סכום של 4,000 זלוטי שהוחרם מידיהם. מדו"ח אחר עולה שבין 9 ל-15 בדצמבר 1941 הוחרם סכום של 3,750 זלוטי מידי 42 פולנים.⁴⁹ תיק הדו"חות מהתקופה שבין יוני לאוגוסט 1942 מכיל יותר מעשרים דיווחים על מעצרים של פולנים שהבריחו אל תוך הגטו סחורות בקנה מידה המוני, ועל החרמתן של סחורות אלה לאחר שהמבריחים נמלטו. לגטו הוברחו באופן בלתי חוקי פחם, ירקות, קמח, ואפילו פרות חיות. יאן שאטקובסקי (Szatkowski), עגלון פולני, הודה כי נהג להביא לגטו פחם בהוראת פולני אחר, ששיחד את שומרי השער; פולני אחר הואשם בשימוש בתעודת מעבר מזויפת, כשהבריח לגטו חמישה טונות תפוחי אדמה ו-2.5 טונות תבואה; שוטר פולני דיווח על פולני שהתחזה לגרמני, ליווה עגלה עמוסת סחורה ברחוב סמוצ'נה (Smochna), וניסה לשחד את השוטר ב-5,000 זלוטי; פולנייה שנתפסה בגטו הודתה כי מי שהכניס אותה היה שוטר פולני שקיבל על כך 10,000 זלוטי.⁵⁰ והיו גם הלשנות של יהודים.

מתוך 576 הלשנות, 429 מהמלשינים היו פולנים ו-147 יהודים. אנגלקינג כותבת שהמניע השכיח ביותר של המלשינים היה קנאה, וכי ההלשנות נכתבו מתוך רצון חופשי ובלא תקווה לקבל פרס.⁵¹ "הקנאה התעוררה בגין 'חפצים של יהודים', שמישהו מכר, קיבל או השיג, דבר שהמלשין לא היה מסוגל להשלים עמו. האם רגש קנאה חזק בגין דברים חומריים צמח מתוך

זה פורסם ב"יומן התקנות של הגנרלגוברנמן" ב-25.10.1941, אם כי הפולנים למדו על כך רק בנובמבר, ממודעות חוצות בחתימת מושל מחוז וארשה. בהתאם לצו מוקדם יותר, מ-17 ביוני 1940, העונש על אי הסגרה של יהודי שברח מהגטו היה מאסר או קנס של 10,000 זלוטי, ראו: T. Berenstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939-1945* (Warszawa, 1963), p. 27 (סיוע ליהודים בפולין 1939-1945). מאוחר יותר למד הציבור הפולני על הגזרה ממודעות חתומות בידי מושלים של מחוזות אחרים, וכן ראשי ערים גדולות. ראו: B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie: Przewodnik* (Warszawa, 2001), p. 100 (גטו וארשה – מדריך לעיר לא קיימת).

48. ארכיון המדינה של העיר וארשה, 2, Der Kommissar für den jüdischen Wohnbezirk in Warschau, 2, 18, 39, 45, 123.

49. שם, 123.

50. שם, 45. בין המלשינים לגסטאפו היו גם כמה יהודים, שרצו למחות נגד יהודים מושחתים, ולא השלימו עם כך שיהודים בעלי עבר פלילי תפסו עמדות ביוזרנט, או שהיו יהודים שניצלו את המצב הקשה והתפרנסו מהלוואות בריבית קצוצה. הייתה גם הלשנה של אישה יהודייה, שלא שבעה נחת מכך שעובדי בית הקברות היהודי בווארשה מגדלים שם ירקות.

51. Engelking, *Szanowny Panie Gistapo*, עמ' 46.

דעות אנטישמיות קדומות? זו שאלה שלא קל להשיב עליה. היו גם מצבים הפוכים – מקרים שבהם השתמשו המלשינים באנטישמיות כמסווה לקנאה.⁵²

אנגליקנג מעירה שלעתים מסגירה שפת ההלשנות את הרגשות האמיתיים כלפי היהודים. המכתבים שנשלחו לגסטאפו משופעים בתיאורים בנוסח "יהודון", "יהודנית", "מטונף", "יהודון שמן", "יהודי חצוף ובוגדני", "הנבלות היהודיות" וכדומה. אחד מהשולחים הודה בגילוי לב: "אני שונא יהודים, במיוחד את ה-mechesy – [כינאי ליהודים ה"סוחרים" – המתרגם], הסוחרים בלאומיותם ובדתם". כמו לפני המלחמה, גם כעת היו פולנים שייחסו ליהודים קשרים עם אנגליה האימפריאליסטית ועם רוסיה הקומוניסטית, וכן כאלה שטענו כי בגלל ההברחות לגטו האמירו מחירי המזון לפולנים, והשוטרים הפולנים לקו בהידרדרות מוסרית. המניעים המתבקשים לכאורה להלשנות – יחס כנוע לשלטונות ופחד מצוי – התגלו לעתים רחוקות יחסית.

אנגליקנג תוהה שמא הפכו המקנאים, שלמראית עין פעלו בלא חישובי רווח אישי, לסחטנים חסרי רחמים, שמאמצע 1942 צדו יהודים שנמלטו מגטאות בערים גדולות.⁵³ ההיסטוריון יאן גראבובסקי, בדק תיקים שהגיעו לבית המשפט המיוחד של וארשה;⁵⁴ מתוך כ-5,000 תיקים במסמכי התביעה של בית המשפט מצא גראבובסקי 330 תיקים הנוגעים למקרים "יהודיים", מהם 48 המתייחסים במישרין לסחטנות.⁵⁵ מרביתם נגעו להברחות, להפקעת מחירים רשמיים, לאי ענידת סרט סימון, להשתלטות על רכוש יהודי, ולזיוף כסף בגטו. מאמרו של גראבובסקי

52. שם, עמ' 99.

53. Grabowski, *Ja tego Żyda znam*; J. Grabowski, "Szmalcownicy warszawscy 1939-1942", *Zeszyty Historyczne* (2003), no. 143, pp. 85-117 ("הסחטנים בווארשה 1939-1942"). גראבובסקי נעזר בחטיבות ארכיוניות השמורות בארכיון המדינה של העיר וארשה. לבתי הדין המיוחדים הגרמנים ראו: J. Adamska, "Organizowanie więzień sądowych na terenie Generalnego Gubernatorstwa", *zeszyty Majdanka* (1988), vol. 12 ("ארגון בתי המעצר של בתי הדין בשטחי הגנרלגוברנמן").

54. בית משפט זה שכן ברחוב נובי שוויאט (Nowy Świat) 69, משם עבר לרח' דלוגה (Długa) 7, ומשם לארמון בריל (Brühl).

55. הסקר שערך אורינביץ' באותה חטיבה ארכיונית של התביעה ליד בית המשפט המיוחד בווארשה מצביע על קיומם של יותר מ-400 תיקים הנוגעים לאוכלוסייה היהודית. מרבית התיקים נוגעים להאשמות בהלוואה בריבית, בסחר בלתי חוקי, באי ענידת סרט סימון על השרוול, בסחר בסחורה גנובה ובעבירות מט"ח. בשנת 1942 מופיעות גם חקירות בעניין יהודים שנמלטו מהגטו ונורו על ידי פטרולים גרמניים, וחשיפת אנשים המסתתרים בצד הארי. גראבובסקי בספרו: Grabowski, *Ja tego Żyda znam*, עמ' 25, כותב שבשנים 1941-1940 היוו העניינים ה"יהודיים" כ-10% מכל התיקים שנחקרו על ידי התביעה ובית המשפט המיוחד. מאוחר יותר פחת שיעור זה בהתמדה, כך שמשתי 1942 ואילך הופיעו תיקים כאלה באופן ספורדי בלבד. בתקופה זו הועברו יהודים שנתפסו בצד הארי הישר לגסטאפו ולבתי הסוהר פאביאק (Pawiak) או גנשוּבקה (Gęsiówka).

הוא ניסיון ראשון לאבחן פעולות אלה, כפי שהן מתועדות במקורות, כפעולות תוקפנות של פולנים נגד יהודים, שבבסיסן שנאה גזעית.⁵⁶

יהודים השוהים באופן ארעי מחוץ לגטו – בעיית הלשנות

חומר ארכיוני של המשטרה ושל בתי משפט גרמניים (בתי משפט מיוחדים – *Sondergericht*) בגנרלגוברנמן, מהשנים 1943-1944, משמש מקור מידע חשוב גם למקרים מיוחדים של יהודים שנמלטו מגטאות, של פולנים שהצילו אותם והאופן שבו הצליחו הגרמנים לחשוף את היהודים המסתתרים. בנוסף למסמכי התביעה בווארשה, עומדים לרשותנו גם מסמכים של בתי דין מיוחדים מז'שוב (Rzeszów), מראדום (Radom) ומקלצה (Kielce).⁵⁷

לפני הגירושים למחנות המוות, העבירה השכיחה ביותר בקרב יהודים, הן בערים והן בערי השדה, הייתה תנועה בלא סרט סימון ותעודה מתאימה, או מסחר בלתי חוקי, שכלל קניית מזון ומכירתו.⁵⁸ יאן גרוס מזכיר את חילוקי הדעות בקרב הפקידים הבכירים בגנרלגוברנמן בנושא פישוט ההליכים לענישת יהודים שיצאו מן הגטו בלא תעודות.⁵⁹ ארנסט קונדט (Kundt),

56. J. Grabowski, Z. R. Grabowski, "Germans in the Eyes of the Gestapo, Ciechanów District 1939-1945", *Contemporary European History* (2004), no. 13 (1), pp. 21-43. אוסף גדול של מסמכי הגסטאפו (יותר מעשרת אלפים תיקים ב-AIPN, גסטאפו צ'כאנוב [Ciechanów], 118) וכן של בתי דין מיוחדים שפעלו במחוז זה, נחקרו עד עתה רק מנקודת הראות של צעדי הדיכוי של הגרמנים כלפי האוכלוסייה הפולנית, וכן פעולת ההשמדה של ריכוזים יהודיים. ראו: W. Pronobis, *Polityka narodowościowa okupanta hitlerowskiego w rejencji ciechanowskiej 1939-1945* (Toruń, 1976) (מדיניות הכובש הנאצי כלפי לאומים במחוז צ'כאנוב 1939-1945), (עבודת דוקטור שלא פורסמה); M. Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939-1942* (Warszawa, 1984) (יהודים במחוז צ'כאנוב 1939-1942).

57. מהמידע שחלק אתי יאצק מלינארצ'יק, החוקר את השמדתם של היהודים במחוז ראדום, מתברר שבחטיבת המסמכים הנוגעים לכלא קלצה (Kielce) נשתמרו יותר ממאה תיקים עבים של אסירים יהודים ששהו שם, וכן יותר מעשרה תיקים של פולנים שנידונו על סיוע ליהודים המסתתרים. מרבית החומר מתייחס לשנים 1941-1942. ראו גם: A. Penkalla, *Akta dotyczące Żydów w radomskim* (1942-1941). ראו גם: *Archiwum Państwowe (1815-1950)* (Warszawa, 1998), pp. 33, 50-52 (מסמכים הנוגעים ליהודים בארכיון המדינה בראדום 1815-1950). פנקאלה מזכיר גם את קיומו של חומר תיעודי דומה במסמכים של המחלקה המשפטית. נמצאו שם כמה גזרי דין מוות נגד יהודים שעזבו את הגטו בלא רשות.

58. בעת ההיא היה המצב דומה גם בשטחים שסופחו לרייך. מידע לא מבוטל בנושא כלול במסמכים של בתי דין גרמניים ושל המשטרה במחוז קאטוביצה (Katowice) – מכשאנוב (Chszanów), סוסנוביץ (Sosnowiec), שייביץ (Siewierz), ובנדז'ין (Będzin) – ארכיון המדינה בקאטוביץ, *Sondergericht Kattowitz 1940-1943*, וכן מסמכים של העיר והקהילות הכפריות.

59. Gross, *Polish Society*, עמ' 62.

שמונה באוגוסט 1941 למושל מחוז ראדום,⁶⁰ הוציא צו מנהלי מיוחד שבו "הסביר" כי גם יציאה של יהודי מכפר לדרך המהווה עורק תחבורה, הינה עבירה שעונשה מוות. ההיסטוריון הפולני שמעון דטנר⁶¹ מצטט חוזר של קורט וילה (Wille), ראש המחלקה המשפטית של ממשלת הגנרלגוברנמן, מ-18 ביולי 1943: "כאשר לא ניתן לקבוע אם יהודי עזב את תחום מגוריו בלא אישור, ולעומת זאת נקבע רק שהוא שוהה בלא היתר מחוץ לשכונת מגוריו, חסרה במקרה כזה תקנה שניתן להפעיל במישרין, כבסיס לענישת אדם שנתן מחסה ליהודי".

תפקיד "המשטרה (הפולנית) הכחולה" בדיכוי האוכלוסייה היהודית: המקרה של וארשה

סוגיה חשובה אחרת שעליה כותב גראבובסקי במחקריו היא חלקה של "המשטרה הכחולה" בסחיטת יהודים ובחיפוי על סחטנים פולנים. דעתם של היהודים על "המשטרה הכחולה" הייתה גרועה מאוד, ובדו"ח שפקיד אלמוני מהקהילה היהודית בווארשה מסר לשלטונות הגרמניים לפני הגירוש הגדול ב-1942 נכתב: "כולם מבוהלים מפעילות השוטרים הפולנים בגטו. מדברים על כך שמרביתם מחפשים מקור רווח בגטו. הם מחרימים חפצים בלא סיבה. אנשים היוצאים לרחוב נעצרים, ומשוחררים רק אחרי תשלום של שני זלוטי".⁶²

ידיעה זו, על השתוללות המשטרה הפולנית ברחובות שבהם התגוררו יהודים, מסתירה בעיה רצינית יותר. עד לסגירת הגטו ולהעברת כל הפיקוח על הסדר הציבורי בגבולותיו לידי "משטרת הסדר" היהודית, היו השוטרים "הכחולים" השליטים האמיתיים בעיר, בשל נוכחותה הדלה של המשטרה הגרמנית.⁶³ השוטרים הפולנים נאלצו להתמודד עם בעיות שונות, משום שגם לפני המלחמה לא שררו בשכונה הצפונית של וארשה שלוה וסדר. פעולותיהם, שעל פניהן נראו מוצדקות, הביאו לעתים קרובות לידי תוצאות קשות. המקרה הטרגי הראשון מסוג זה היה הוצאתם להורג של 53 גברים יהודים מבית ברח' נאלבקי (Nalewki) 9. ב-1 בדצמבר 1939 כתב ה-*Krakauer Zeitung*:⁶⁴ "פנחס ינקל זילברברג, גנב יהודי, נתפס בבית זה על ידי שוטרים כחולים; הוא הרג אחד מהם ופצע את השני".⁶⁵

60. כפי שמצוטט בתוך: *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939-1945*, vol. 1 (Warszawa, 1970), pp. 408-409 (הכינוש ותנועת ההתנגדות ביומנו של הנס פרנק 1939-1945).
61. S. Datner, *Las sprawiedliwych* (Warszawa, 1968), p. 18 (יער הצדיקים).
62. ארכיון המדינה של העיר וארשה, Der Kommissariat für den jüdischen Wohnbezirk in Warschau, 2, Polnische Polizei in Ghetto, k. 30.
63. רוב תחנות המשטרה הכחולה שכנו בתחום הגטו.
64. J. Apenszlak (ed.), *The Black Book of Polish Jewry: An Account of the Martyrdom of Polish Jewry under the Nazi Occupation* (New York, 1943).
65. ההוצאה להורג התקיימה, אף שהגסטאפו דרש מהקהילה כופר בסך 300,000 זלוטי, שהיה אמור להיות משולם בתוך יומיים, תמורת אי ביצוע ההוצאה להורג.

בפברואר 1940, לאחר שקאז'ימיז' אנדז'יי קוט (Kott), סוציאליסט פולני קתולי ממוצא יהודי, וממקימי הפעולה העממית הפולנית לשחרור, תקף שוטר כחול, נעצרו 255 יהודים מבני האינטליגנציה ונלקחו כבני ערובה. היודנראט חויב לתפוס את מבצע התקיפה ולמסרו לידי השלטונות; נשמעו איומים לעצור עוד 500 יהודים.⁶⁶

מקרים דרסטיים שכאלה, של התנגשות אינטרסים, היו נדירים באותה תקופה. עבור האוכלוסייה היהודית היו השוטרים הכחולים איום חמור בהרבה מחוץ לשכונה, היות שאחת מחובותיהם הבסיסיות הייתה תפיסת יהודים ששהו באופן בלתי חוקי מחוץ לגטו.⁶⁷

היקף התופעה מתגלה במסמכים (שנשתמרו באופן חלקי ביותר) של מפקדת המשטרה הפולנית בווארשה, מן השנים 1942-1944.⁶⁸ במאסר 1942 פרסם המפקד העירוני של המשטרה הפולנית בווארשה צו מיוחד, ובו קרא לפיקודיו להקפיד יותר מבעבר על מלחמה בגיחות בלתי חוקיות של קטינים יהודים לשכונה הארית.⁶⁹

66. E. Ringelblum, *Chronika getta warszawskiego: Wrzesień 1939 – styczeń 1943* (A. Eisenbach ed., Warszawa, 1983), p. 83. (כרוניקה של גטו וארשה, ספטמבר 1939 – ינואר 1943).

67. מוטיב זה בפעילותה של המשטרה הכחולה מוזנח לגמרי על ידי אדם המפל. Adam Hempel, *Pogrobowcy kłęski: Rzecz o policji granatowej w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945* (Warszawa, 1990), pp. 168-171. (הנותרים אחרי התבוסה – מסה על המשטרה הכחולה בגנרלגוברנמן 1939-1945). לדעת המפל, מאמצי הגרמנים לשלב את השוטרים הכחולים ב"חזית אנטי-יהודית פולנית" נחלו כישלון מוחלט, בדומה למאמציהם ביחס לציבור כולו. רק "האלמנטים הפרימיטיביים ביותר והעולם התחתון" התייחסו ליהודים בצורה שלילית. המפל מדגיש שלפני המלחמה היו היחסים בין היהודים למשטרה תקינים. כ-7% מכלל הקצונה היו אנשים ממוצא יהודי והייתה "תופעה של מגעים רחבים של חלק מהשוטרים עם האוכלוסייה היהודית, שנסבו במהותם על קשרים כלכליים מיוחדים. ובכן, בעלי החנויות והסוחרים היהודים שיחדו שוטרים, בדרך כלל בצורת מתנות מזדמנות, בתמורה ל'עצימת עין' על הארכת שעות המסחר מעבר לשעות המותרות, וכן 'לכל מקרה' כדי להבטיח אוזן קשבת מצד המשטרה". למרבה הפלא, המפל סבור ש"עד תחילת 1941 מילאו גופי משטרה פולניים רק תפקיד מזערי בהקשר של צעדי הכובש". הם דאגו רק שיהודים יענדו סרטי סימון ולא יעזבו את הגטו "מרצונם". הוא מוסיף גם ש"לעומת זאת אין אישור במסמכים שגופים אלה השתלבו באופן נרחב במימוש הדיכוי הכלכלי". אף שמ-1941 ואילך הוטלה משימת השמירה על חומות הגטו על המשטרה הכחולה, כותב המפל שהגרמנים "הבחינו בכך שהמשטרה נהגה בפסיביות מרחיקת לכת, לא הגיבה על מעבר היהודים לצד הארי ועל הברחת סחורות". המפל אינו שם לב כלל להשתתפות המשטרה הכחולה במבצעי הגירוש ובחיסול המרד בגטו וארשה. באחת הפסקאות האחרונות בדו"ח של יורגן שטרופ על חיסול גטו וארשה ב-1943 נכתב: "למשטרה הפולנית הותר, במקרה של מעצר יהודי בצד הארי של העיר וארשה, למסור לכל שוטר פולני שלישי מהמזומנים של אותו יהודי. הוראה זו התבררה כיעילה".

68. הארכיון העירוני של העיר וארשה, מפקדת המשטרה הפולנית בעיר וארשה, 10, 11, 15, 17. ראו גם: ארכיון המדינה קרקוב, מושל העיר (Starosta Miejski), מס' 346, אפריל 1940, k. 2-4 (65 דיווחים על תפיסת יהודים בגין אי ענידת סרט סימון).

69. ארכיון המדינה של העיר וארשה, המפקדה של המשטרה הפולנית של העיר וארשה, k. 52, 11.

בשנת 1943, לאחר דיכוי המרד בגטו, תפסו שוטרים פולנים המוני יהודים. באחד התיקים נשתמרו דו"חות חלקיים ובהם נתונים מספריים על יהודים שנעצרו. בתקופה שבין 23 במאי ל-23 ביוני 1943, עצר מקוף פראגה (Praga) של המשטרה הפולנית 23 יהודים (ששלושה מהם נרצחו במקום), ומ-23 ביוני עד 22 ביולי 1943, נעצרו 13 יהודים.⁷⁰ תיק אחר מכיל חומר מקיף, לרבות רשימות של שוטרים מן השורה אשר ליוו את היהודים המסתתרים שנתפסו; הרשימות הבחינו בין אלה שליוו יהודים בעלי רכוש, לאלה שליוו יהודים חסרי כול. כמה מהשוטרים קיבלו פרסים כספיים על מילוי קפדני של משימותיהם.⁷¹ ניתן לשער שיעילותה של המשטרה הפולנית גברה ככל שהמדיניות הגרמנית נגד היהודים הוחרפה. עד 10 בנובמבר 1941, הוטל על יהודים שנתפסו שוהים מחוץ לגטו עונש אדמיניסטרטיבי בלבד. על הפולנים שנתפסו כשהם מקיימים מגעים עם יהודים אלה לא נגזרו בדרך כלל שום עונשים. נוהל זה פתח בפני שוטרים מושחתים אפשרויות שונות ומגוונות לסחיטה.

המשטרה הכחולה מוזכרת בדו"חות וניתוחים שונים של המחתרת הפולנית, המיועדים לשימוש פנימי, בקשר ליחסי פולנים-יהודים בתקופה שקדמה לגירושים ההמוניים. נראה שבמשך זמן רב לא היו החוגים המשפיעים של המחתרת מסוגלים לתפוס את התפקיד הדו-משמעי שמילאה המשטרה הכחולה בדיווחים אלה. המשטרה הכחולה משכה אליה, מסיבות שונות, את תשומת לבם של חוגי המחתרת מרגע הקמתה; המעקב אחר פעולותיה התעצם בד בבד עם התפתחותם של גופי המחתרת. גם מהחומר הארכיוני הדל שהותירו יחידות המודיעין של "צבא המולדת", ניתן ללמוד רבות על התפקיד שמילאה משטרה זו ברדיפת האוכלוסייה היהודית. ברם, דווקא היבט זה של פעילות המשטרה הכחולה עניין פחות את אנשי המודיעין של המחתרת.

מפרוטוקול של ישיבה אצל מפקד המשטרה הפולנית של וארשה, אלכסנדר רשצ'ינסקי (Reszczyński), מ-16 בדצמבר 1941, אנו למדים שפיקוד המשטרה לא היה שבע רצון מעמדתם של קצינים רבים, היות שהם "עוסקים במסחר".⁷² סגנו של רשצ'ינסקי, רב סרן פשימושינסקי (Przymusiński), הוסיף: "השוטרים לא זו בלבד שאינם ממלאים את חובותיהם כיאות, אלא שהם פשוט מקלים על אנשים מסוימים להמשיך ולעסוק בפעילות פלילית, כמו למשל כשהם מזהירים את המבריחים לשכונה יהודית ומראים להם מקומות מעבר נוחים, ומזהירים אותם מפני תפיסה בידי הפקידים הגרמנים. בנוסף, השוטרים מסתובבים בעיר בלילות, אחרי חצות, במטרה לבצע הברחות".

בפרוטוקול אחר נכתב: "ישנם מקרים שבהם המשטרה הפולנית עוצרת פולנים בלא בקרה, בחשד של מוצא יהודי, ומכניסה אותם לכלא, אף שניתן לקבוע בו במקום שהחשד אינו מבוסס".⁷³

70. שם, 10, 11, k. 3.

71. שם, 15, 17, 19, 33, 64, 68, 90, k. 12.

72. AAN, AK 203/III-123, k. 1-2.

73. שם, k. 3.

כאמור, סוגיות "יהודיות" מתחילות לעלות במסמכים של "צבא המולדת" ביתר תדירות ממחצית 1942 ואילך, בהקשר של פעולות השמדת היהודים המתעצמות והולכות. אנו מוצאים בדיווחים, באופן ספורדי, ידיעות מעניינות על השימוש במשטרה הכחולה בפעולות אלה. מסמכים אלה מעניקים משנה תוקף לדעה הרווחת בספרי הזיכרונות, שהגרמנים לא נתנו אמון מלא ב"כחולים" ונטו להציבם בקו האחורי. כך, למשל, בדו"ח הנוגע להתרחשויות בז'שוב (Rzeszów), בחודשים יולי-אוקטובר 1942, נכתב: "החל מ-17-23 באוגוסט 42 הטרנספורטים הם בלא שינוי. המשימה של המשטרה הפולנית במדים – שמירה על הגטו ועל החפצים של האוכלוסייה היהודית המגורשת מפני גניבות מצד האוכלוסייה הפולנית".⁷⁴

המודיעין הנגדי המחתרתי של "צבא המולדת" נהג לציין – למרבה הצער לא ידוע אם כל המקרים תועדו – ידיעות על הוצאות להורג של פולנים בגין מתן מסתור ליהודים, או הברחות מזון לגטו. באשר לגישתה של המשטרה הפולנית, השתמר דיווח מ-17 בספטמבר 1943, לפיו סחטו שוטרים מתחנה מספר 11 בווארשה אנשים רבים, שנחשדו שמוצאם אינו ארי. לידיעה זו נוספה הערה: "לאיים שיחוסלו בלא רחמים".⁷⁵

להלן שתי הערות מדו"ח של המשטרה הכחולה הנוגע למחוז לובלין, אשר מארק חודקייביץ' (Chodakiewicz)⁷⁶ הזכיר במאמרו תוך שינויי נוסח קלים:

הנני לדווח שביום 11 בינואר 1943, בשעות הערב, עצר ראש מועצת הכפר של קוז'חובקה (Korzuchówka)⁷⁷ שישה יהודים שהסתובבו בכפר והביאם לתחנת המשטרה המקומית. ראש מועצת הכפר יאניק (Janik) הוביל שלושה יהודים ואישה יהודייה; ראש מועצת הכפר סארנוב (Sarnów), שבקהילה הכפרית טוחוביץ' (Tuchowicz), הוביל שלושה יהודים. נאלצנו לתפוס בעצמנו יהודים נוספים ולהביא אותם הנהלת קהילת טוחוביץ' למעצר, כך שבסך הכול הובלו 22 אנשים, כולל שתי נשים יהודיות. 11 יהודים מתוך המספר הזה נורו למוות ב-12 בינואר 1943, ונותרו 11. השוטרים חדלו מירי בשל תחמושת לקויה ומספר רב של נפלים. בשעה אחת עשרה, ב-12 בינואר 1943, במהלך נסיעה לקבלת רובים בלוקוב (Łuków) ... נתקלתי בכפר יוז'וב (Józefów), שבקהילה הכפרית טוחוביץ', ביהודי, שלא נשמע לקריאה לעזור,

74. "P.16. Małgorzata i Bogdan", k. 12. הדיווח חתום: AAN, AK, 203/III-117.

75. שם, 203/III-118, 119.

76. M. J. Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918-1955: Współistnienie – zagłada – komunizm* (Warszawa, 2000), p. 198.

77. על כך שלא רק במחוז לובלין חויבו ראשי הכפרים והקהילות הכפריות לתפוס יהודים מסתתרים, ראו: ארכיון המדינה בשיידלצה (Siedlce), הנציגות בלוקובו (Łukowo), מסמכי הנהלת הקהילה הכפרית דומביה (Dąbie) 989, עניינים כלכליים 1943 – דו"ח של ראש הכפר מ-7.5.1943 ובו מידע על תפיסת היהודים המסתתרים ביערות על ידי משמר הכפר.

החל לברוח ונורה תוך כדי בריחה. היהודים שנעצרו והובאו [לתחנת המשטרה] ברחו מהטרנספורט שנסע מדמבלין (Dęblin) לכיוון לוקוב. בקרבת תחנת הרכבת בסארנוב (Sarnów) נמצאו ליד פסי המסילה חמישה יהודים הרוגים שנקברו במקום. ליד היהודים ההרוגים נמצאו 86 זלוטי ו-19 מרק גרמני, שעון כיס מקולקל, 13 צמידים, 34 טבעות עם אבנים, וכן מצית אחד. אני משאיר את החפצים הנ"ל להחלטתו של הסגן.⁷⁸

חודקייביץ', המצטט הערה זו, מוסיף לה פירוש מפתיע: "בעיקרון לא ערכו השוטרים הפולנים הוצאות להורג המוניות של יהודים, ואולם בנפת לוקוב במחוז לובלין, קרה מקרה חריג, כש-11 יהודים נורו למוות. מקרה זה מצריך בדיקה מעמיקה. כל הידיעות בנושא האירועים בסטאנין (Stanin) מקורן במכתב רשמי שבו מצטדק המפקד הפולני של תחנת המשטרה בפני הממונים עליו. הרי קשה להעלות על הדעת שיכתוב בדו"ח כזה שאנשיו לא רצו לירות ביהודים מפני שריחמו עליהם". ובהמשך, כאילו זה היה טיעון המחזק את התזה שלו, כותב חודקייביץ' שבמקומות אחרים הגרמנים הם שירו ביהודים. למרבה הצער, הבעיה במחקרו של חודקייביץ' היא שהערות ביקורתיות עליו היו מניבות מחקר ארוך לא פחות מזה המקורי. מצד שני, לא ניתן שלא להתייחס אליו כלל, הואיל והמחבר ליקט חומר תיעודי רב, הנוגע במידה רבה לנושאים שבהם עוסק מאמר זה.

חודקייביץ' סבור שביחסי פולנים-יהודים בתקופת הכיבוש אכן התגלו פתולוגיות רבות, אולם הוא מאשים בכך את הגרמנים בלבד, תוך שהוא מדגיש את יעילות התעמולה האנטי-יהודית שלהם. כשמדובר בפולנים, חודקייביץ' עוסק פחות בניסיון להבין את מניעי התנהגותם, ומעוניין יותר להראות שכמעט בכל המקרים אולצו השוטרים הפולנים לעשות מה שעשו, אם לא בברוטאליות, אז לפחות בנסיבות הזמן והמקום. לכן מתמקד חודקייביץ' בראש ובראשונה בבורחים היהודים מהגטו, המקימים יחידות חמושות שונות, שלעתים קרובות חברו ליחידות פרטיזנים סובייטים, או ליחידות של "משמר העם" (Gwardia Ludowa). קבוצות פרטיזניות אלה סבלו מבעיות אספקה בסביבה עוינת, ובמקרים רבים נהפכו לקבוצות שודדים, שהאוכלוסייה המקומית הלשינה עליהן לשלטונות הגרמניים או לפרטיזנים "שלנו" ("צבא המולדת"). חודקייביץ' מסביר: "באופן תיאורטי יש לראות בקובלנות שהוגשו לשלטונות הגרמניים נגד הפולשים [הפרטיזנים] הלשנה לכל דבר, אולם בעיני האוכלוסייה הפולנית זו הייתה שיטה לגיטימית של הגנה עצמית. האיכרים היו בדעה שבסופו של דבר חובתו של כל

78. נשתמרה גם רשימת חפצים "שלקחו מהיהודים שהומתו בטוחוביץ' (Tuchowicz), ושנפצעו עוד קודם לכן על ידי הלווי הגרמני במהלך הנסיעה מגארוולין (Garwolin) ללוקוב, ומהם נלקחו הפריטים הכי חשובים שניתן להשתמש בהם". ארכיון המדינה בלובלין, תחנות המשטרה הפולנית במחוז לובלין, תחנת משטרה בסטאנין (Stanin) 13.1.1943. אני מודה לדאריוש ליבונקה על שהעביר אלי את הרשימה – א. ז'.

שלטון להבטיח לתושבים ביטחון.⁷⁹ כך, למשל, חודקייביץ' אינו תוהה כלל על כך ש"ב-1 בנובמבר 1943, במהלך התקפת שוד בכפר רכטה (Rechta), 24 ק"מ ממערב ללובלין, הציתה 'כנופייה יהודית' משק של איכר פולני. השכנים נחלצו להגנת האיכר ומשפחתו, ו-13 יהודים נרצחו במכות אלה".⁸⁰ נשאלת השאלה, איזו מין יחידה צבאית זו, שמפקדה הניח ל-13 מחייליו להירצח באלות? ואולי מדובר בקבוצה של יהודים רעבים שברחו מגטאות הסביבה?

חודקייביץ' טוען כי הגישה השלילית של הפולנים ליהודים קיבלה חיזוק כאשר מן השטחים במזרח החלו לזרום ידיעות על שיתוף פעולה המוני כביכול של האוכלוסייה היהודית עם הסובייטים. "ב-1942 ו-1943 התעצמה עוד יותר הגישה השלילית כלפי היהודים, במיוחד באזורי שדה (פרובינציה), שם קרסו כליל החוק והסדר. הואיל ופעילות של עבריינים מצויים וסובייטים היא אשר גרמה לתופעה זו, קושרו שתי הקטגוריות האלה עם היהודים בתודעה הציבורית. בנוסף, פחדו אנשים לסייע ליהודים משום שהעונש על מעשים כאלה היה מוות, והוא הוצא אל הפועל לעתים מזומנות... השילוב של הגורמים הללו הביא לידי עדכון הדימוי המסורתי של 'יהודי אויב', אשר קיבל משנה תוקף מן הדעה המבוססת על סבלם של הפולנים תחת הכיבוש הברברי של הגרמנים והסובייטים... דווקא המסקנות השקריות שהופקו מתופעות שעל פניהן נראו חד-משמעיות הביאו לידי עלייה באנטישמיות בקרב הפולנים".⁸¹

חודקייביץ' אמנם מגנה את "התגובה הפרימיטיבית והלא-נוצרית של איכרים מסוימים", אולם מזדקק לנוכח "דימוים של הפולנים בקרב היהודים" והתנהגותם בשנות הכיבוש.⁸² הוא מאשים את היהודים המספרים על חוויותיהם, ואת ההיסטוריונים המתבססים על עדויותיהם, ומטילים אחריות קיבוצית על הפשעים שאיכרים פולנים, סחטנים, פושעים ופורעים עוללו ליהודים. לדעתו, חוקרים אלה – בניגוד לו עצמו – אינם מסוגלים להבחין בהבדל בין שוליים פתולוגיים מצד אחד, לבין הגנה עצמית של איכרים ופעולות נגד הפורעים מצד המחתרת, מצד שני. בנוסף הוא טוען כי טינה דומה הורגשה כלפי חוכרים פולנים של הרכוש היהודי, פקידים

79. Chodakiewicz, *Żydzi I Polacy*, עמ' 261.

80. שם, עמ' 263, ראו: ארכיון המדינה בלובלין, Orp. Lublin, 19, Ortskommnadantur, טלקס, 4.11.1943, k. 3.

81. שם, עמ' 265-266.

82. שם, עמ' 275-288, ראו פרק בשם זה. חודקייביץ' תוהה אם היה ניתן לעשות יותר למען היהודים המסתתרים, ומודה שתיאורטית התשובה על כך חיובית, אבל בפועל "כנגד התוכנית הזו התקיימו כמה שיקולי נגד", כיוון ש"הגרמנים היו מנצלים הצהרות של המחתרת בדבר סיוע ליהודים, דבר שהיה עלול להשפיע באופן שלילי על תפיסת המחתרת בקרב קבוצות מסוימות של הציבור הפולני". ה"פלורליזם" של המחתרת לא אפשר להתנתק מהשקפות הימין הקיצוני, וקבלת יהודים אל שורות הפרטיזנים הפולנים הייתה מגדילה את הסיכוי לצעדי דיכוי מצד הגרמנים, ולבסוף – דעה מזעזעת – "פעילות נגד המחתרת הפלילית ויסודות מנוונים אחרים של החברה הפולנית הייתה יוצרת קשרים הדוקים יותר בין הפושעים למשטרה הגרמנית" (שם, עמ' 311-312).

פולנים במנגנון האדמיניסטרטיבי הגרמני, ובמיוחד שוטרים פולנים. מכל הסיבות הללו, גבל לעתים לדעתו יחסם של היהודים לפולנים בפתולוגיה, בהשפעת הטרגדיה שחוו.

הערכה שונה בתכלית של המציאות היומיומית באזורים הכפריים במחוז לובלין מביאים ליביונקה ואדם פולאבסקי, שהוזכרו לעיל. ליביונקה⁸³ הקדיש את חלק הארי של מאמרו ל"מקרים של השתתפות המשטרה הכחולה בחיסול היהודים במחוז לובלין". לצד דיווחים של ניצולים, מביא ליביונקה ניתוחים של גופי המחותרת הפולנית וכן דו"חות של המשטרה הגרמנית. בהתבססו על הניתוח של הדלגטורה (DR) מ-30 באוקטובר 1943, הנושא את השם "מצב האדמיניסטרציה של הגנרלגוברנמן", מגיע ליביונקה לכלל מסקנה שבשנת 1943 "השתתפותה של המשטרה במצוד אחרי היהודים הייתה משמעותית". ביותר מעשרה יישובים גדולים השתתפו "הכחולים" בפעולות הגירוש, ובחלק מהן לא רק צדו יהודים, אלא – כפי שאנו יודעים מן הדוגמה של סטאנין (Stanin) ליד לוקוּבו (Łukowo) – גם ירו בהם. לעתים קרובות השתתפו השוטרים הללו גם בפשיטות המשותפות עם משטרת הסדר (orpo) הגרמנית.

במקורות שבדק, מצא ליביונקה רק שלוש דוגמאות ליחס חיובי מצד השוטרים הפולנים כלפי היהודים הנרדפים. להערכתו, גם פעולות המחותרת הפולנית נגד הבוגדים ומשתפי הפעולה היו צנועות למדי. למעשה, ידועה לו רק פקודה אחת של מפקד "צבא המולדת" במחוז טומאשוב (Tomaszów), ששמו "קלוס" (Kłos), שבה מדובר בצורך "להשפיע באמצעות עיתונות... על האוכלוסייה כדי שתימנע מתפיסת אנשים לצורך עבודה בגרמניה, לפלוגות עבודה... וכדי שלא תשתף פעולה עם הגרמנים בתפיסת יהודים. יש להפעיל טרור כלפי תופסים נלהבים".⁸⁴ ליביונקה לא הצליח לגלות סימוכין לטענה של מפקד "גדודי האיכרים" באזור פודלאשיה (Podlasie), לפיה "רק באזור נפת לוקוב הוצאו אל הפועל ארבעה גורי דין מוות ו-16 עונשי הלקאה, בגין שיתוף פעולה עם הגרמנים ברדיפת האוכלוסייה היהודית".⁸⁵ באוספים של זיגמונט קלוקובסקי (Klukowski), הנוגעים ל"צבא המולדת", הצליח ליביונקה למצוא רק ידיעה אחת באזור זאמושץ' (Zamość), המדברת על גור דין נגד אדם, ששמו קוליק (Kulik), מהיישוב זבייז'ניץ (Zwierzyńiec), וידיעה על ראש מועצת הכפר של קהילת קורוב (Kurów), אשר "יזם מצוד שבעקבותיו נתפסו יותר מעשרה יהודים, שנורו לאחר מכן". האחרון נענש על ידי בית דין מחתרתני בנייפה ואזהרה.⁸⁶

83. D. Libionka, "Polska ludność chrześcijańska wobec eksterminacji Żydów — dystrykt lubelski" (האוכלוסייה הפולנית הנוצרית מול השמדת היהודים — מחוז לובלין"), בתוך: Libionka, *Akcja*. Reinhardt

84. ארכיון המדינה בלובלין, AK, מחוז לובלין, נפת טומשוב לובלסקי (Tomaszów Lubelski), vol. 20, k. 153.

85. מצוטט בתוך: W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej: Polacy z pomocą Żydom 1939-1945* (Kraków, 1996), p. 280. **(1945)**

86. מסמך מס' 21 בנספח למאמרו של ליביונקה: "ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec

מוסדות "המדינה הפולנית במחתרת" ועמדתם כלפי סחיטת יהודים

כפי שכבר הוזכר, דיווחים של המחתרת הפולנית מציינים לעתים קרובות את פעילותם של השוטרים הכחולים, ששמותיהם הופיעו בדרך כלל גם ברשימות החשודים בשיתוף פעולה עם הגסטאפו. תמוהה גם העובדה שברשימות של המודיעין ושל המודיעין הנגדי של המחתרת, מופיעים אנשים ממוצא יהודי החשודים במגע עם הגסטאפו, או עם הקומוניסטים, ומספרם כמעט שווה למספר האנשים המסגירים יהודים לידי הגרמנים.⁸⁷

כמה תיקים, הנמצאים היום בארכיון המכון לזיכרון לאומי (IPN) בפולין, מכילים רשימות שמיות של סוכני גסטאפו, שמקורן בכרסות לא מזוהות של המודיעין הנגדי של "צבא המולדת".⁸⁸ אחד התיקים מכיל 135 סעיפים עם שמות חשודים, כגון מיכאל אולצ'יק (Olczyk), מנהל קומיסריאט שתיים של המשטרה הפלילית (kripo) – שיתוף פעולה בסחיטת יהודים באיומי נשק (פריט מספר 119).⁸⁹ ברשימה אחרת נמצאים כ-700 סעיפים, ובהם נזכרים, בין השאר, יז'י נומארסקי (Nomarski), המתואר כ"מנהיג הסוחטים"; מאריאן נובינסקי (Nowiński), סמל במשטרה הכחולה, המואשם ב"סחיטת יהודי מסתתר"; וינצנטי יאנקובסקי (Jankowski), ששחט יהודים וקיים מגעים עם הגסטאפו; סטפאן יאזמייל (Jazmiel), "סמל במשטרה הכחולה העוסק בחיפוש יהודים"; לייביך (Leibich), ששחט יהודים שנעצרו בידי הגסטאפו; אירנה מילוש (Miłosz), מהיישוב ברנר (Boerner), ליד וארשה, שהלשינה על יהודים מסתתרים; מירה קרייבסקה (Krajewska), החשודה בשיתוף פעולה עם הגסטאפו, שנעצרה קודם לכן בחשד שהיא יהודייה; זביגנייב קרייבסקי (Krajewski), החשוד במעשים דומים; קובייז'צקי (Kobierzycki), רב סמל במשטרה הכחולה, שהואשם ב"הובלת כמה משפחות יהודיות לגסטאפו"; וקיילישק (Kieliszek), שהלשין על היהודים.⁹⁰

מחלקה שתיים של "צבא המולדת" גילתה עניין מיוחד בקומוניסטים יהודים, הן ברמה של המפקדה הכללית, והן ברמה של המחוז והמרחב של וארשה. כך, למשל, נרשם בדו"ח של מפקדת וארשה על התקופה שבין 5 ל-11 בפברואר 1943: "בשטח של בוארנרובו (Boernerowo) מתגוררים יהודים רבים. לכולם יש אישורים (Kenkarten). האם להעביר אותם לידי השלטונות

"eksterminacji Żydów polskich" ("איגוד המאבק המזוין של 'צבא המולדת' והנציגות של הממשלה הפולנית בפולין מול השמדת היהודים הפולנים").

87. המשרד למאבק בהלוואה בריבית בגטו וארשה, ששמו היה "13", משום שכתובתו הייתה ברחוב לשנו 13, היה מעין משטרה יהודית שחבריה עבדו עבור שני צדדים: עבור הקומוניסטים ועבור הגסטאפו. היא הזהירה קומוניסטים יהודים מפני מעצרים, ובשל כך חוסלה על ידי הגרמנים.

88. AIPN, MBP, הארכיון המרכזי, k. 1-46 1578 (שש רשימות).

89. שם, k. 4-20. כאן מצוי סעיף מידע מס' 120: "סטניסלב פאנושבסקי (Stanisław Panuszewski)...

מתגורר בווארשה, רח' הוזה (Hoża) 39, ד' 53, חשוד בהלשנה נגד יהודים".

90. שם, k. 21-44.

הגרמניים, או כיצד יש לנהוג בהם?⁹¹ באחד הדו"חות על התקופה שבין 18 ל-25 באוגוסט 1943, נכתב: "ב-18 באוגוסט 1943, בשעה 19:50, בשכונת וולה (Wola), כיכר ונציה, נורה יהודי קומוניסט על ידי חבר 'ארגון הכוחות הפולניים המזוינים וולה' (Polskie Siły Zbrojne - Wola). היהודי מת בבית חולים ברחוב פלוצקה (Płocka). גזר הדין בוצע בהוראת ארגון הכוחות הפולניים המזוינים"⁹². בארכיון המודיעין הנגדי של הדלגטורה, בשם 'סטוז'ק' (Stożek),⁹³ שהתגלה על ידי שלטונות הביטחון הפולניים אחרי המלחמה, נמצאה כרטסת שמת – כנראה אחת מני רבות – ובה רשימות רבות מני ספור של אנשי גסטאפו ומשפתי פעולה"⁹⁴. נראה, אם כן, שהיהודים ששרדו את חיסול גטו וארשה במאי 1943, והסתתרו בעיר, עוררו התעניינות לא מעטה. העובדה שנלחמו בסוכנים הגרמנים מובנת, אולם אין שום אינדיקציה לתוכניות להדביר את מגיפת הסחטנות (ראו בהמשך).

91. AIPN, MBP, AK, Oddział II, 47, k. 27. בתיק אחר מצויה הערה הנוגעת לאחד גורצ'ינסקי (Gorczyński) המתגורר בווארשה ברח' פילטרובה (Filtrowa): "אשתו של הפולקסדויטשה, יהודייה ברלינאית במוצאה, מקיימת קשרים ערניים והדוקים עם הגרמנים... ייתכן גם שבשל מוצאה, אשתו של ג' מקיימת קשרים מסוימים עם הקומוניסטים. האפשרות הזו נרשמה והובאה בחשבון במחלקה הקומוניסטית (שם, 44).

92. שם, k. 29, 47. באותו תיק מצוי הטקסט הבא: "31.12.1944, מס' 67. סטניסלב גובורק (Stanisław Goworek), וארשה, מס' 51 – "P" – 27.11.1943, אל: מבקש לחסל קומוניסט מפורסם, יהודי שמוצאו מרובנה, שבבעלותו תעודה על שם סטניסלב גובורק. יש לו שתי תעודות: תעודת זהות פולנית וגרמנית. אשתו יחד עם בנו. שם אשתו גובורק-קוליסי גנובפה (Goworek-Kulisy Genowefa), נולדה ב-14.12.1912 בפיוטרקוב (Piotrków), רשומה כמתגוררת בווארשה, ברח' ביאלובז'סקה (Białobrzaska) 37. שם הבן – וואצק (Wacek). במהלך המעצר הם בטח יזכירו כל מיני אנשים, אבל אסור להאמין להם, כי זו כנופיה גדולה שמוציאה יהודים מהגטו ומציידת אותם בתעודות פולניות".

93. AIPN, AK, KG, מחלקה 2, 45.

94. בתיק זה נמצאת רשימה של 351 אנשים החשודים בשיתוף פעולה עם הגסטאפו. ביניהם "ז'ז'יסלב מירטנבאום-קוס (Kos), שאמו פולנייה ואביו יהודי, קצין מילואים בצבא הפולני. עבד כעיתונאי ב-Robotnik (הפועל) ו-Czas (הזמן). קיים קשרים רבים עם הגסטאפו בשנת 1941; יאן פילניק (Pilnik)... ישב במוקוטוב (Mokotów) בין 30.6.1941 ל-16.3.1942. חשד יותר מסביר בשיתוף פעולה עם הגסטאפו; אזרה... המסעדה ברח' סנאטורסקה (Senatorska) 26 היא מקום מפגש של יהודים עובדי גסטאפו; לודוויג פרדיננד חלמינסקי (Chelmiński), יהודי במוצאו, עובד כספר בתחנת הרכבת בפראגה, וארשה"; "יוזף וולנטינה פשיבילסקי (Przybylski), קרולבסקה (Królewska) 29. פשיבילק מנהל את רכושו של היהודי סולוביי (Sołowiej). השניים צברו רכוש רב, תוך קשרים הדוקים עם הגסטאפו; ולדיסלב פיאלקובסקי (Fijałkowski) (שם בדוי), יהודי, עובד בגסטאפו בחדר מס' 386, ברח' וידוק (Widok) 22. במהלך העימות הצביע על אנשים מסוימים שנעצרו בקשר לחשיפת בית הדפוס ברח' דלוגה (Długa); רייכמן (Rajchman), יהודי מלודז', סוכן גסטאפו, כעת הועבר למוסדות התחבורה העירוניים (חשמליות), שינה את שמו לרומנובסקי (Romanowski), עובד כמפקח חשמליות. תופס עמדה בכירה למדי, ועד לפני זמן לא רב עבד במרכז הגסטאפו" וכו' וכו' (שם, 493 k).

המודיעין הנגדי של הכוחות הלאומיים המזוינים (NSZ) גילה ביהודים החשודים במגע עם הקומוניסטים או עם הגסטאפו עניין לא פחות משגילה "צבא המולדת". כמה מהמסמכים המבציעים שנכתבו בהקשר זה מעניינים מאוד. נראה שחוגי הימין הגזימו בהערכת התופעה – אחת הדוגמאות לכך היא דו"ח מסכם מפברואר 1944:

החומר האנושי של הקאדרים הפעילים הינו מגוון ביותר. בערים ניכר ייצוג בולט של מעמד הפועלים, אם כי חסרה אינטליגנציה (שיעור גבוה של נשים). לצד יסודות פולניים ישנם שרידי יהודים מסתתרים – אלה האחרונים, ככלל, בעמדות בכירות. בכל האמור ביחידות "משמר העם" בשטח (מידע מאזורים בעלי רוב פולני מובהק), הרי שההרכב הלאומי הוא כדלקמן: 60% פולנים, אנשי המקום וזרים ("השרופים" מהערים, סוטים, פושעים), 30% – שבויי מלחמה סובייטיים לשעבר, ו-10% יהודים. ובכל זאת יש אזורים, כמו למשל שידלצה (Siedlce) וסוקולוב (Sokołów), שבהם שיעור הפולנים נמוך מאוד, ואילו היהודים מהווים 45% עד 50%.⁹⁵

95. AIPN, MBP, NSZ, 41, sprawozdanie 1/44, 15.2.1944, k. 93. באותו התיק נמצאים כמה נתונים פעוטים: אוהרה מ-3.12.1943: "טדאוש מרחלבסקי (Tadeusz Marchlewski), מרח' צ'רנייאקובסקה (Czerniakowska) 203, דייר משנה של שוערת הבית, יאדוויגה קודמיירצ'יק (Jadwiga Kuśmierczyk), מלשין וסוחט אנשים העובדים בארגון. כבר הספיק 'לעבוד' על שורה שלמה של אנשים בתירוץ של מוצא יהודי, ואנשים המשתייכים לארגונים במחלת" (שם, k. 12); מייצ'יסלב דז'יקייביץ' (Mieczysław Dzikiewicz), בן 28, מוצאו מלבוב. טלפן לשוחה (Szucha) ושוחרר לאחר התערבותו של ג'. האישי הוא ממוצא יהודי – השם הקודם בובי פרלמוט (Bobi Perelmut) (שם, k. 13); הערה על שני אנשים ממוצא יהודי, טדאוש ומריה רמבוביץ' (Tadeusz I Maria Rembowicz) שגורו ברח' אלייה יירוזולימסקייה (Aleje Jerozolimskie) 29, בשל "שיתוף פעולה עם הגסטאפו" (שם, k. 36); "ב-23.3.1943, בשעות אחר הצהריים, רדפו הסוכנים הסמויים של הגסטאפו ברח' וספולנה (Wspólna) אחר יהודי שהבין שיעצר ובלע ציאניד. היהודי המורעל הוא אדוורד לאנוטה (Edward Lanota), המתגורר בווארשה, רח' וספולנה 35, ד' 12 (דייר משנה). בחדר שבו גר, גילה הגסטאפו חומרי גלם לייצור פצצות וחומרי נפץ וכן ספרי עזר סובייטיים. האישי הציג את עצמו כמהנדס כימיה. בעת החיפוש בדירה הגיע למקום יהודי בשם טדאוש מאקובסקי (Tadeusz Makowski) מלבוב, שנעצר יחד עם הוריו של לאנוטה והועבר לכלא פאביאק (Pawiak). בנוסף, נמצאו במקום אקדח FN 7.65, וכמות גדולה של תעמולה קומוניסטית (שם, k. 37); הערה על מעצר על ידי הגסטאפו של שתי נשים יהודיות בדירה ברח' דלוגה (Długa) 53; רשימה ללא תאריך של קומוניסטים שנשלחה על ידי ראש מחלקה שתיים של מחוז מס' חמש, "מארצ'ין" (Marcin), ובה בין היתר ההערה הבאה: "ויטקוביץ' (Witkiewicz) – מכונאי מקדז'יילנה (Kadzielna), סידר עם הקומוניסטים ביטול גור דין מוות שהוצא נגד וו' ז'חובסקי (Żuchowski) מפוסלוביצה (Pośłowice) 3. גור הדין הוצא בגין הכאת יהודים. ויטקוביץ' הודיע לז'חובסקי על כך שמאמציו לבטל את גור הדין נשאו פרי. כמה ימים לאחר הודעה זו, נרצח ז'חובסקי על ידי הקומוניסטים" (שם, k. 72-75).

על הצד הארי

ברוב המקרים ניסו יהודים להסתתר מפני חיסול בתוך ההמון האנונימי לכאורה של תושבי הערים הגדולות, במשקים חקלאיים מבודדים, או במרחבים לא מיושבים, בעיקר ביערות. את אסטרטגיות ההגנה שנקטו המסתתרים הכתיבו במידה רבה סוג המרחב, נורמות מוסריות והאפשרויות של הסביבה האנושית שעל סיועה סמכו המסתתרים. מן הראוי להעריך מבט מקרוב בעיר גדולה, היות שרק כאן, כפי שנראה הדבר ליהודים חדי עין במיוחד, ניתן היה לקבור את הזהות הקודמת, עוד לפני שהגרמנים החלו להוציא לפועל את "הפתרון הסופי".

כאמור, המקור הבסיסי לניתוח האסטרטגיות שנקטו יהודים כדי לשרוד הוא זיכרונות של יהודים. למרות המחקר המתקדם על מצבה של האוכלוסייה היהודית בפולין בתקופת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה, עדיין אין בנמצא מחקר המנתח את כלל התייעוד האישי. אני מעריך שקיימים כ-10,000 מקורות כאלה; בארכיון של המכון היהודי ההיסטורי בווארשה (ZIH) לבדו השתמרו יותר מ-7,000 עדויות ויומנים, ובארכיונים מחוץ לפולין, בעיקר ביד ושם ובייווא (YIVO), שמורים זיכרונות רבים של ניצולים שמעולם לא העידו בפני ועדה כלשהי בפולין לאחר המלחמה. חלק מחומר זה, כגון עדויות ניצולים שנאספו במחנות עקורים, או עדויות של יהודים שנמסרו אחרי המלחמה במשפטים של פושעי מלחמה גרמנים ומשפטי פעולה פולנים – כמעט לא נבדק. איש גם לא ערך ניתוח סטטיסטי של אוסף חשוב ביותר של כרטיסיות רישום של אנשים, אשר במשך שנתיים לאחר המלחמה יצרו קשר עם הוועדים היהודיים שהיו במקומות שונים בפולין. אוסף זה, שנשמר בארכיון של המכון היהודי ההיסטורי בווארשה, מונה קרוב ל-200,000 פריטים, שבחלק ניכר מהם לא צוין המקום שבו שהה העד בתקופת הכיבוש.⁹⁶

אחד המחקרים החלקיים העוסקים במתן מסתור בעיר גדולה הוא עבודתו של גונאר ס' פאולסון (Paulsson), המוקדש ליהודי וארשה שחיו בצד הארי.⁹⁷ הפרספקטיבה המחקרית של פאולסון מצטיינת בתפיסה מקורית של "העיר התחתית" שהתהוותה בווארשה, מאבקה להישרדות, והתנגדות התושבים, שהתעצמה או נחלשה על פי קצב הצווים והתקנות של הגרמנים. העיר התחתית הזו הייתה מיושבת ביהודים מסתתרים ובפולנים שהיו מעורבים בפעולות הסיוע להם, כמו גם בסחטנים, בסוכנים גרמנים ובשוטרים שניסו לאתר יהודים, לשודדם או להורגם. בין הקבוצות הללו התנהל מאבק בלתי פוסק על החיים, ושני הצדדים בנו רשתות קשר שחוטיהן נשזרו לעתים זה בזה. בעת עימות קיפח לרוב מאן דהו את חייו, או לפחות איבד חלק מהמשאבים הדרושים להישאר במשחק.

96. על סקירה מדגמית של חלק קטן מאוסף זה מדווח Gunnar S. Paulsson, *Hiding in Warsaw: The Jews on the "Aryan Side" in the Polish Capital, 1940-1945* (Oxford, 1998).

97. שם.

פאולסון מקדיש את מרבית תשומת לבו למסתתרים, ופחות לציידים הרודפים אחר הבורחים מהגטו; דמויותיהם ופעולותיהם הספציפיות רק ממחישות במשנה עוצמה את סוגי הסכנות שלהם היו חשופים. המחבר כותב על התארגנותה של הקהילה היהודית בווארשה בצד הארי – אנשים שמעולם לא עברו לגטו, או כאלה שגם אם התגוררו בו במשך זמן-מה שמרו על קשרים סדירים עם פולנים. הגרעין של קבוצה זו היה מורכב מקומץ יהודים, פולנים לכל דבר ומתנצרים מדור ראשון או שני, שבדרך כלל נישאו בנישואין מעורבים והיו להם חברים או קרובי משפחה פולנים שגילו כלפיהם אהדה. במרוצת הזמן תוגברה קבוצה זו במעגל של פולנים ויהודים מהגטו, שקיימו קשרים אינטנסיביים ונקשרו מכוחם של אינטרסים משותפים בהברחת מזון ובמכירת רכוש יהודי, או מוצרים שיוצרו בגטו. קבוצה זו, שהייתה כנראה הגדולה ביותר, כללה גם יהודים שהצליחו לצאת מהגטו הודות לקשריהם אלה, וכן פעילי מפלגות וארגונים חברתיים של יהודים ופולנים, שהיו קרובים זה לזה מבחינה רעיונית. בניגוד לרוב יהודי הגטו, ליהודים מכל הקבוצות הללו היה סיכוי גדול לשרוד במחבוא אצל פולנים.

היו דרכים רבות לברוח מהגטו, אבל לא הבריחה עצמה היא שקבעה את הסיכוי להישרדות, אלא הקשרים, מידת ההתבוללות, משאבים כספיים ומזל. פאולסון גורס שבריחה מהגטו הייתה מוצא אחרון; שמרבית הניצולים באו משכבות מבוססות; שבגטו, כל עוד היה קיים, אפשרו אמצעי מחייה שהוכנו מבעוד מועד קיום בתנאים סבירים; ושפתרון זה היה עדיף מהיחשפות לסחטנות במהלך השהייה בצד הארי. פאולסון גם ניתח מידע הנוגע ל-113 יהודים שנהרגו, או שעקבותיהם אבדו, כאשר הסתתרו בצד הארי, ומתברר שמבין 64 יהודים שעל גורלם אנו יודעים פרטים מסוימים, נפלו תשעה קורבן לסחיטה או למעשה בגידה, שישה נתפסו על ידי הגרמנים (בלא הלשנה), שניים מתו מוות טבעי, ארבעה חזרו לגטו, 24 החליטו ללכת ל"הוטל פולסקי" (Hotel Polski), אחד נהרג מחוץ לווארשה, 15 נהרגו בעת המרד בגטו, ושלושה – לאחר דיכוי המרד. פאולסון הגיע למסקנה שבין היהודים שניצלו מחוץ לווארשה, שרדו יותר מ-40% עד לשחרור במחנות גרמניים, 16% שרדו ביערות וכפרטיזנים, ורק 32% בצד הארי.⁹⁸

פאולסון עוסק גם בסיווג הסכנות שלהן היו חשופים היהודים המסתתרים, והתנאים שהיו חייבים להתקיים כדי שיוותרו בחיים.⁹⁹ הוא מקבץ אותם לשלוש קטגוריות: האמצעים

98. **ארכיון יד ושם**, 025/96, דיווח של הוועד היהודי הלאומי מ-24.5.1944: "על סמך דיווחים שונים אנו סבורים שבערים מסתתרים כ-25,000-30,000 יהודים, שמתוכם כ-15,000 בווארשה ועוד כ-15,000 בכל הערים האחרות. בכפרים וביערות בכל המדינה מסתתרים לא יותר מאשר 10,000-15,000 יהודים". בהמשך נכתב שבמחנות הקיימים שוהים כ-160,000 יהודים.

99. ראו גם: M. Melchior, "Zagrożenie eksterminacją w doświadczeniu biograficznym ocalałych z Holocaustu" ("איום ההשמדה בניסיונם הביוגרפי של ניצולי השואה"), *Przegląd Socjologiczny* (2000), vol. 2 (49), pp. 69-88.

הדרושים לקיום (תעודות, מגורים, כסף, עבודה); האימונים מצד הגרמנים; והאימונים מצד הפולנים. לא כל הקטגוריות שנמנו כאן תקפות באותה מידה לכל תקופת קיומו של "הצד הארי". כך, למשל, לפני נובמבר 1941, ניתן לטעון בוודאות שהסחטנים והשוטרים הכחולים לא צדו בווארשה יהודים מתבוללים; המבריחים והשוק השחור הפולני-יהודי סיפקו להם עבודה די והותר. השגת האישורים (Kenkarten) נעשתה הכרחית רק לאחר 6 ביולי 1941 (הצו של הנס פרנק) – לפני כן ניתן היה להזדהות בכל תעודה שהיא. בכלל, תעודות הזהות החדשות נכנסו לתוקפן רק בשנת 1943, וגם אז העריך הגסטאפו כי 15% מכל האישורים ו-25% מתעודות העבודה שהיו בשימוש הם מזויפים.

כמעט כל כותבי היומנים מתקופת הכיבוש מזכירים את הדרכים שבהן היה עלול יהודי מסתתר להיחשף לסביבה לא ידידותית, שלא לדבר על הסחטנים. ניתן לומר במידה רבה של ודאות כי כמעט כל דבר היה עלול להסגיר את היהודי המסתתר, גם אם היה נטוע שנים בסביבה פולנית. כפי שציין עמנואל רינגלבלום, לעתים קרובות במיוחד הסימן המסגיר היה פנים קפואות בעצב או מבט מפוחד. לא תמיד נחשפה זהותו האמיתית של היהודי המסתתר עקב הלשנה דווקא.¹⁰⁰ בהקשר זה מן הראוי להזכיר סוגיה נוספת: אילו סיבות – הומניטריות או כלכליות – הניעו את הפולנים שהסתירו יהודים: מסקנות מחקריה של נחמה טק (Tec), המבוססים על עדויות ודיווחים הנוגעים ל-565 אנשים שהסתירו יהודים,¹⁰¹ מפתיעות ולא משכנעות במיוחד, היות שהיה ידוע מראש ש"חסידי אומות העולם" לא יזדרזו להאשים את עצמם; ואולם, לפי טק, רק 16% מחברי הקבוצה הזו עשו את מעשיהם בעבור כסף בלבד, ו-5% התנהגו בצורה שפלה, כלומר זרקו את היהודי שברח מהגטו או שדדו אותו. הערות של פאולסון מאשרות את הדעה הרווחת, שהמסתתרים החליפו את מקום המחבוא שלהם לעתים קרובות. בהנחה שבממוצע שהו בכל מקום מסתור ארבעה אנשים, משתמע מכך שבווארשה לבדה נזקק "הצד הארי" ל-5,000 דירות בכל עת. בהתחשב בתחלופה המהירה של הדירות, מסתבר שהיהודים המסתתרים נזקקו לסיועם של שבעים עד תשעים אלף פולנים.

העובדה שרובם של מי שהעניקו מסתור ליהודים עשו זאת לא בעבור בצע כסף בלבד אין פירושה שעשו את המעשה בחינם. עלות חדר והוצאות מחיה עבור שני אנשים בווארשה נעה בין שלושת אלפים לארבעת אלפים זלוטי בחודש – סכום גבוה פי כמה ממשכורת של פקיד. סכום כזה היה ניתן לגייס במכירת חפצים אישיים שהוצאו מהגטו – ולכספים אלה בדיוק ארבו הסחטנים.¹⁰²

100. ראו גם מסמך מס' 15. בדומה לכל חסידי הסטטיסטיקה, גם פאולסון בונה לפעמים אינדיקטורים מפתיעים. כך, למשל, הוא תוהה על הסיכוי לזהות אדם מסוים כיהודי בחשמלית, וטוען שאם הקבוצה מנתה 100 אנשים, ההסתברות שאדם כלשהו יסגיר את היהודי הייתה 2%.

101. N. Tec, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland* (New York-Oxford, 1986).

102. מנהל המחלקה היהודית במשרד ההסברה והתעמולה של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", הנריק

בהערכתו את מניעיהם של הסחטנים והמלשינים, נוטה פאולסון לקבל את הדעה הרווחת בקרב ההיסטוריונים, שלפיה החמדנות הייתה כאן הגורם העיקרי; שנאת חינם ליהודים כמניע לפעולותיהם עלתה בתדירות נמוכה הרבה יותר. מידע ממקורות בודדים שהתגלו מצביע על כך שחלק מהשוטרים הכחולים לא נבדלו במאומה משאר הסחטנים.¹⁰³ לדעתם של מרבית האנשים הזוכרים את התקופה הזו, השוטרים הללו פשוט עשו הסבה מסחיתת המבריחים לסחיתת היהודים המסתתרים. היהודים האלה, ששרדו עד סוף המלחמה, באו אתם בדרך כלל במגע כמה פעמים, הצליחו בדרך כלשהי לקנות את חירותם, לפעמים אף אחרי יותר מעשרה ימים במעצר.

דבר דומה קרה עם הסחטנים. ושוב, גם כאן מעריך פאולסון שבמהלך השנתיים החשובות ביותר עבור היהודים המסתתרים בווארשה (מתחילתו של "הגירוש הגדול" ב-22 ביולי 1942 עד לפרוץ המרד הפולני בווארשה, ב-1 באוגוסט 1944), התרחשו בין חמישים למאה אלף מקרי סחטנות, כלומר בממוצע אלפיים עד ארבעת אלפים מקרים בחודש.¹⁰⁴ אנו יודעים היטב על קיומה של קשת רחבה מאוד של סחטנים: מחובבנים שערכו מסעות ציד ברחובות, ועד לכנופיות מאורגנות היטב. גם הרווחים היו דיפרנציאליים; מרבית הסחטנים הסתפקו בסכומים לא גדולים, שתאמו בערכם את העלות החודשית של אחזקתה של משפחה יהודית במקום מסתור.¹⁰⁵

הסיכון והבעיות היומיומיות שהיו מנת חלקם של המסתתרים בעיר גדולה הוא נושא רחב המצריך מחקר נפרד. עבור המסתתרים ועבור מי שסייעו או שקלו לסייע להם, הגורם

וולינסקי (Henryk Woliński), ובעקבותיו גם מחברי הדיווח של גיס הביטחון, וכן עורכים של Agencja Prasowa (סוכנות הידיעות) (מס' 8, 1943), רמזו שבגטו, שהתרוקן לאחר "המבצע הגדול", פעלה בראשית 1943 כנופיית שודדים פולנים, שהייתה מורכבת ככל הנראה מאותם סחטנים שסחטו את הבורחים בסביבות רח' אוגרוזובה (Ogródowa) (202/II-35, שם; AAN, DR, 202/XV-2, k. 207).

103. באפריל 1942 שירתו במשטרה הכחולה של וארשה 61 קצינים ו-3,172 שוטרים. בערים האחרות של מחוז וארשה שירתו 28 קצינים ו-1,605 שוטרים, כשמינית מהם מתנדבים. בעניינים מורכבים יותר טיפלו כמעט 900 סוכנים אזרחיים מלפני המלחמה, שהועסקו במה שקרוי ה-kripo הפולני. חשיבותם של השוטרים הכחולים גדלה בחורף 1942, כאשר ב-10 בדצמבר קיבלו פקודה לירות במקום ביהודים המסתתרים. ככל הידוע לנו, רק דיווחים מעטים על מידת ההצלחה בביצוע הפקודה השתמרו.

104. אין, כמובן, שום ודאות שאומדנים של היקף התופעה על סמך מקרי סחיטה בודדים, המתועדים במקורות, נותנים תוצאות אמת.

105. **ארכיון יד ושם**, 06/48. החומר איננו חד-משמעי. ניתן לקבוע בוודאות ש"זוג יהודי" בשם מרטיניך (Martinich), וכן סטניסלב סובייצקי (Stanisław Sobiecki) נסחטו. אביה של אשתו סבינה היה כנראה רב בגורה קאלוואריה (Góra Kalwaria). ראו גם: AIPN, MBP, AK, KG, KWP, 128. כרזה המודיעה על גזר דין נגד בוגוסלב יאן פילניק (Bogusław Jan Pilnik), המתגורר בווארשה, רח' פייראצקי (Pieracki) 17, "בגין סחיטה והסגרה לידי הגרמנים של אזרחים פולנים ממוצא יהודי המסתתרים", "כל גורי הדין בוצעו באמצעות ירי, על ידי הנהלת המאבק המחתרתי (KWP) בתוקף

המכריע מדי יום ביומו היה הפחד. סיבה חשובה לסירוב להגיש סיוע היו העוני וההתרוששות של האוכלוסייה הפולנית. גם הבנייה העירונית הצפופה, דירות קטנות ויחסי שכנות קרובים הקשו את הסתרתם של אנשים שהתבלטו בתווי פנים אופייניים ובשליטה חלקית בלבד בשפה הפולנית. נסיבות אלה חייבו החלפה תכופה של מקומות מסתור, והאריכו את שרשרת האנשים בעלי הרצון הטוב שהיו מעורבים במתן מסתור. השמועות תיארו בהגזמה את ההצלחות הגרמניות במאבק ואת הענישה החמורה למסתירי יהודים.

למותר לציין שהצד הארי התקיים לא רק בפולין. על הבעיות הכרוכות בהסתרת האוכלוסייה היהודית בתוך האוכלוסייה הנוצרית בהולנד דיבר באחרונה מארני קרס (Marnix Croes).¹⁰⁶ אני מזכיר את תוצאות מחקרו בידיעה שלא ניתן להשתמש בהן לצורך מחקר השוואתי. הכיבוש הגרמני בהולנד לא דמה במאומה לתנאים המוכרים לנו בגנרלגוברנמן. במאומה – מלבד כל האמור בגורל היהודים המסתתרים בקרב האוכלוסייה הנוצרית. ובכל זאת, ההבדל הוא עקרוני, ורצוי לזכור זאת: בגנרלגוברנמן היה הטרור הגרמני האחראי הראשי להיעדר סיוע, ואילו בהולנד היה הגורם לכך הרצון לשתף פעולה עם הכובש.

יהודים המסתתרים בערי שדה ובאזורים הכפריים

האם גורלם של היהודים המסתתרים בערים גדולות אחרות בגנרלגוברנמן היה קשה כגורל יהודי וארשה? התשובה היא, כן. זיכרונות של ניצולים יהודים אינם מותירים ספק בעניין זה. למסקנה דומה ניתן להגיע גם על בסיס דיווחים דלים למדי של המחותרת הפולנית.

חלק מן האוכלוסייה הפולנית קיבל את הטררגדיה היהודית כעונש שהגיע ליהודים. באחד מדיווחי המחותרת בלבוב, משנת 1943, נאמר, בין השאר: "כולם מגנים את החייתיות ואת הכוונה של רצח היהודים, אבל באופן כללי אומרים ש'עונש היסטורי נגזר על היהודים'. בנפש הציבור לא קיימת מחאה סוערת על מה שקרה, אין השתתפות כנה בצער – רק גינוי שכלתני וקר של רצח היריב החלש באותו הרגע. הציבור סולד מהרוצחים, אבל מאמץ גישה קרירה כלפי היהודים. ישנם ביטויי השתתפות כנה בצערם של יחידים בקרב היהודים, יש מקרים של היחלצות לעזרה תוך נטילת סיכון חיים, ואולם כלפי כלל הציבור היהודי הם חשים שביעות רצון תת־מודעת על כך שלא יהיו יותר יהודים בגוף הפולני".¹⁰⁷

נראה שבשנת 1943 כבר התרגלו אנשים למחשבה על השמדת היהודים, והטרגדיה שלהם הפכה לדבר שבשגרה – עוד מרכיב של מציאות הכיבוש הגרמני. במסגרת המאמצים לגבש

גורי הדין של בית הדין המיוחד של המחוז האזרחי של וארשה".

106. M. Croes, *The Netherlands 1942-1945: Survival in Hiding and the Hunt for Hidden Jews*, Jachranka, European Science Foundation, 9.2003, mps. על ידי pp. 1-12.

107. AAN, AK, 203/XV-41, הדו"ח הפוליטי לחודש דצמבר 1942, k. 6.

בפולין כוחות שיכירו בסמכות הממשלה היושבת בלונדון, נהגו הנהגת "צבא המולדת" והדלגטורה לעצום לעתים קרובות עין לנוכח הצהרות שוביניסטיות, ואפילו אנטישמיות קיצונית. מחנות פולניים פוליטיים וצבאיים – מהארגון הלאומי הרדיקלי ועד לארגון הסוציאליסטי הלוחם – שלעתים היו חלוקים ביניהם בשאלות עקרוניות, הגיבו לעומת זאת על האיומים שהציבו הגרמנים בסובלנות הדדית מרחיקת לכת, וכנראה גם בסולידריות. בעיתונות המחתרתית התקיים פולמוס תדיר, אבל ההאשמות לעולם לא הרחיקו לכת עד כדי הקאתם של האנטישמים מהקיבוציות הלאומית. נהפוך הוא: אנו מוצאים רק התבטאויות מעטות המעודדות את קוראיהן להסתכן כדי לסייע ליהודים המסתתרים. מבחינה זו, הדו"חות של "צבא המולדת" מערים שונות במחוז וארשה, מאירי עיניים להפליא.¹⁰⁸ הנושאים היהודיים מופיעים בהם בהקשרים מפתיעים, כדלקמן:

1. לאחר דיון בפעולות גרמניות נגד המחתרת, מציין אחד הדו"חות הרבעוניים: "הסוגיה היהודית כמעט איננה קיימת בשטח. יהודים אמידים, בעלי ממון, 'הסתדרו' כבר מזמן וממתנינים עכשיו לסיוס המלחמה, יחד עם כמעט כל האוכלוסייה. היהודים המסתתרים ביערות שנואים על האוכלוסייה. הם הסיבה לצרות רבות ולאומללות רבה של האוכלוסייה הפולנית. הם יוצאים להתקפות למטרת שוד, וחוף מזה, ככלל, הם שייכים ל'קומונה'. 'יהודי של יער' שנתפס על ידי הז'נדרם מאשים כמעט תמיד את תושבי היישובים הסמוכים על לא עוול בכפם."¹⁰⁹

כאן מדובר בנקמה על אי קבלת סיוע או בעיקרון – 'אני אבוד, תאבד גם אתה'. מקרים של חשיפת כפריים בידי יהודים התרחשו בצורה בולטת ביותר בנפות סוקולוב, וונגרוב (Węgrów), וגרוייץ (Grójec)."¹¹⁰

108. שם, 203/X-68, 69, 70, 72, דיווחים ודו"חות מטעם המשרד להסברה ולתעמולה.

109. על סוגיה זו נכתב בצורה דומה מאוד בדיווחים מפולין ללונדון, שחוברו מיד אחרי המלחמה. "ליהודים לא היו לא עמידות פיזית ולא עצבים חזקים. המאוימים נשברו מיד והסגירו את כל אלה שנתנו להם מחסה. למרות זאת הצילו אותם... באזורים הכפריים התייחסו בדרך כלל לגורל היהודים באדישות. מקרים של הסגרת יהודים בידי כפריים לידי הגרמנים היו תכופים, למרבה הצער. האיכרים הניחו לגרמנים לשכנעם שיהודי אינו בן אדם" (AIP, A.9 III.2c/69). מידע דומה נמצא בעיתונות הלאומית המחתרתית. כך, למשל, Polak (פולני) כתב ב-3.11.1943 על מעצרים של שבעה יהודים שהסתתרו במרתף בסטוצ'ק וונגרובסקי (Stoczek Węgrowski). חמישה נורו למוות בו במקום, ושניים עוכבו לחקירה. הם סיפרו כביכול מי הסתיר אותם ו"עקב הודאותיהם נורו למוות 18 פולנים, והבית בו הסתתרו היהודים הוצת ונשרף כליל".

110. AAN, AK, 203/X-68, דו"ח רבעון 31, BIP, 25.10.1943, (מסמך 22 בנספח למאמרו של דארויש ליביווקה).

2. בדו"ח אחר, בפרק המוקדש ל"עמדה הפוליטית של הציבור", נכתב: "ככל שמתארכת המלחמה, מוסריות הציבור הולכת ופוחתת... בשטח נפת סוקולוב... מסתתרים יהודים רבים, הן מקומיים והן מווארשה. במקרים מסוימים הם מנוצלים בצורה מחרידה, ואילו במקרים אחרים הם זוכים לטיפול מסור ולסיוע. באופן כללי היחס ליהודים אינו ידידותי, והם נחשדים בפורענות, בגניבות ובסחיטות"¹¹¹.
3. דו"ח אחר ניסח זאת בצורה תמציתית ביותר: "היהודים היו המיעוט הגדול ביותר, אבל הכובש חיסל אותם והעם שבע רצון מכך"¹¹².
4. הנושא היהודי תופס מקום בדו"חות סיכום רבים שנשלחו ממחוז וארשה בשנת 1943.¹¹³ בדו"ח המסכם את התקופה שבין 1 ל-30 באפריל 1943 נכתבו הדברים הבאים: "II. יהודים: 1) נפת ראדזימין (Radzymin). לאחר שדבר הרצח של הקצינים הפולנים בקאטיין (Katyń) התפרסם בעיתונות הכובש, הפסיקו היהודים המסתתרים בקבוצות קטנות בשטחי הנפה להראות את עצמם לאוכלוסייה הפולנית. ביער שליד שלנו'וני (Ślężony), קהילה כפרית מאלופולה (Małopole), גילתה המשטרה הכחולה בור באדמה שקבוצת יהודים הסתתרה בו. אחד עשר מתוכם נורו למוות על ידי המשטרה. כמה יהודים הצליחו להימלט. היהודים המסתתרים אינם מגלים שום סימני פעילות..."

בדו"ח הבא, המסכם את חודש יוני 1943, נכתב: "ריכוזי יהודים, גדולים כקטנים, חדלו להתקיים בשטחי המחוז...". בדו"ח מאוגוסט 1943 נכתב: "...קבוצות בודדות של יהודים שעדיין ניצלו מסתתרות ביערות. כמה מהיהודים חמושים בנשק קצר-קנה מתוצרת גרמנית או סובייטית. יהודים צעירים עורכים התקפות נגד האוכלוסייה הפולנית. בעת ההתקפות הם בלתי מתחשבים ומתעללים באופן סדיסטי באוכלוסייה. הכובש תופס באופן ספורדי יהודים בודדים, ואלה נורים למוות בו במקום". בדו"ח מאוקטובר 1943 נכתב: "...מספר היהודים שעדיין נמצאים בכל השטח נאמד ביותר מ-300. בדרך כלל אלה יהודים צעירים וגברים, 90% מהם קומוניסטים. הם מקיימים קשרים עם הכפרים באמצעות קומוניסטים מקומיים או אוהדיהם, ואפילו באמצעות בעלי משקים המספקים להם מזון ובתוך כך מרוויחים מהם יפה, סוחטים מהם פרוטה אחרונה או תכשיטים. לאחר המרד בטרבלינקה (2 באוגוסט 1943)..."

111. AAN, AK, 203/X-69, דיווח המיועד עבור "Folwark VI/3" וחתום: "Głuszc VI/3", 22.10.1943, k. 64-65.

112. AAN, AK, 203/X-69, דיווח הסברה מס' 1, חתום "Mewa IV", 4,10.1943, k. 94. "Mewa" מתייחס לנפת מינסק מזובייצקי (Mińsk Mazowiecki) של תת-מחוז מזרח של מרחב וארשה של "צבא המולדת".

113. AIPN, MBP AK, 135, b.p, מפקדת מרחב וארשה.

קיבלו היהודים הבורחים תגבורת, ובה בעת השתפר גם מצבם הכלכלי בצורה משמעותית, היות שהוציאו מטרבלינקה המון זהב ותכשיטים".

בדו"ח הנוגע לנפת וונגרוב, מ-31 באוגוסט 1943, נמסר ש"עדיין קיימים מקרים של גילוי יהודים, בדרך כלל על ידי האוכלוסייה או הז'נדרמריה, כמובן על סמך הלשנה על מקום מסתור. בכל המקרים נורים היהודים למוות בו במקום. לאחר שמספר ניכר של יהודים ברחו מטרבלינקה,¹¹⁴ הגיעו רבים מהם לשטח. הם לבושים היטב ואוכלים לשובע (בדרך כלל מילאו תפקידים קבועים כלשהם במחנה). רבים מהם חמושים בנשק (אקדחים), ומצוידים בסכומי כסף גדולים או בתכשיטים, דבר שהוא בעוכריהם, שהרי בשל כך הם נהפכים למטרת ציד מצד טיפוסים מפוקפקים מהכפר או מהעיר. כעת לא נתקלים יותר ביהודים משוטטים. כמעט כולם מצאו לעצמם מקום שהות קבוע, ולעתים קרובות הם יושבים כמה חודשים בתוך איזה בור צפוף שנחפר באדמה".¹¹⁵ כאן נוסף מידע מעניין: "מחלקת היערות של מחוז וארשה

114. השם "טרבלינקה" הופיע בעיתונות המחתרנית בהקשרים שונים. כך, למשל: Agencja Informacyjna (סוכנות ידיעות הכפר) מסרה ב-9.7.1943 ש"הז'נדרמים הגרמנים עצרו בוונגרוב (Węgrów) 17 רופאי שיניים, פולנים מהסביבה, ושילחו אותם לטרבלינקה". הם תוארו כך: "מדובר בנבלות ששיתפו פעולה עם הז'נדרמריה בתפיסת יהודים, ולאחר מכן ניגשו למלאכה הברברית של פשיטת הגופות של היהודים, ועקירת לסתות עם שיני זהב. האוכלוסייה המקומית קיבלה את דבר המעצר באנחת רווחה, אבל מעריכה שמדובר ברצון לטשטש את עקבות האכזריות החייתית". אוסיף שפעילות דומה התרחשה גם לאחר סיום הפעולות המלחמתיות. בספר של Kazimierz Krajewski, *"Łupasza", "Młot", "Huzar": Działalność 5 I 6 Brygady Wileńskiej AK (1944-1945)* (Warszawa, 2002), p. 255 (פעילותן של חטיבה 5 ו-6 של "צבא המולדת" בוילנה), מצוטטים קטעים מכרוניקה של חטיבה וילנאית שש, הנוגעים לפשיטה של היחידה בפקודו של לוציאן מינקייביץ' (Lucjan Minkiewicz): "2.2.1946. אנו מתקרבים לטרבלינקה המפורסמת. לפי סיפורי המקומיים, החפירה וביזת הגופות הגיעה לדרגה התחתונה של התבהמות. עוקרים שיניים, לסתות שלמות, קוטעים ידיים, רגליים, ראשים, וכל זה כדי לשים יד על חתיכת זהב. חילול קודש, והשלטונות אינם נוקטים צעדים כדי להבטיח את בית הקברות הזה, היחיד במינו, שבו נחים מנוחת עולמים יותר משלושה מיליון (!) יהודים, פולנים, צוענים, רוסים ובני לאומים אחרים. 3-4.2.1946. חמיילניק (Chmielnik). אנו נמצאים שלשה קילומטר מ'מחנה המוות'. הראיון שנערך ב'מחנה' אישר את הנתונים על חילול הקודש. בערב, 4.2.1946. אנו נוסעים לכפר וולקה-אוקולניק (Wólka-Okólnik) לערוך פשיטת עונשין נגד מחפשי הזהב בטרבלינקה".

115. הדו"ח חתום על ידי "Wilga VI", k. 214, (מסמך מס' 17 במאמרו של דריוש ליבונקה). "Wilga" הוא שם הצופן לנפת וונגרוב (Węgrów) של תת-מחוז מזרח, מרחב וארשה של "צבא המולדת". מצב דומה התקיים באזור אוטבוצק (Otwock). בדיווח של הדלגטורה, שאינו נושא תאריך, שכותרתו "ציד בני אדם – החייתיות הגרמנית המזוויעה", נכתב כך: "בסביבות אוטבוצק מעודדים הגרמנים אספסוף מקומי לחשוף יהודים ולמסור אותם לתחנות הז'נדרמריה הגרמנית. מי שמוסר יהודי, מחויב לכרות עבורו קבר, ולאחר שהגרמנים המיתו את הקורבן האומלל, הוא מקבל פרס של 200 זלוטי וכן את הבגדים והנעלים של המומת" (ארכיון יד ושם, 20, 89 – ייתכן שהמצב המתואר התקיים במחצית השנייה של 1942 או ב-1943).

הוציאה הוראה המחייבת יערנים בכל יחידות העל לדווח על מקום מסתור שמצאו בו יהודים, על כנופיות ועל משוטטים אחרים ביערות".

בדו"חות הבאים מדובר ב"כנופיות" יהודיות הנוקמות במלשינים על יהודים מסתתרים או בהתקפות של ה"כנופיות" על איכרים, או בהלשנות נגד איכרים שסירבו לתת להן מחסה.¹¹⁶ כאמור, מחקריו של ליביונקה (ראו מאמרו בכרך זה), העוסקים במחוז לובלין, מצביעים על כך שהמצב שם לא היה שונה מהמצב במחוז וארשה. מסמכי המחותרת הפולנית, שאותם גילה, כוללים רק ביטויים נדירים של השתתפות בצערם של היהודים המנוצלים והנרדפים. לעתים קרובות נמשך הסיוע רק כל עוד היה למסתתרים כסף. כשזה אזל, עלה הפחד שהיהודים יצאו לחפש מזון ויביאו את הגרמנים לכפר, וכי הנתפסים יבגדו בבעלי בריתם. דוגמה לכך היא דו"ח מטעם משרד המפקח של מחוז פולאבי (Puławy), מטעם "צבא המולדת": "כיערן, ידע על הימצאותם של הבונקרים של יהודים ביער. הוא התייחס אליהם בסבלנות, ואז החלו הדיבורים התמימים כביכול, 'אתם צריכים להבין אותי, אני לא אסגיר אתכם, אבל תנו להרוויח משהו'. הם נתנו לו מזומן וזהב והוא הבטיח שיזהיר אותם במקרה של סכנה. אבל מה הטעם להתריע על הסכנה כאשר המזומן והזהב כבר נלקחו? אולי יבואו אליו בטענות פעם? לכן עדיף לחסל. ואכן, הוא ערך מסע ציד פורמלי בסיוע הז'נדרמריה, כשהוא משתתף באופן אישי במלאכה ויורה במדויק במטרה..."¹¹⁷

116. AAN, AK, 203/X-72, k. 1, 39, 47, 56. בדיווח אחר נכתב ש"היחס ליהודים אינו אוהד. הגורל שפקד את היהודים אינו מעורר שום חמלה בקרב הציבור" (שם, 203/X-73, k. 7). ליביונקה ופולאבסקי, שצוטטו קודם לכן, עוסקים בהרחבה ביחסו של "צבא המולדת" ליחידות יהודיות. בכרך הנוכחי [שממנו נלקח המאמר המקורי – המערכת] מנתח ליביונקה מברק מאיר עיניים של מפקד "צבא המולדת", גנרל קומורובסקי (Komorowski), בעל השם המחתרתי "Bora". המברק, מס' 131, נשלח ב-7.8.1943 (שם, 203/I-13, k. 40; ראו גם: Stoła, *Nadzieja*, עמ' 206), ונאמר בו "סיוע מרחיק לכת מצדנו ליהודים אינו יכול להתרחש", כיוון שהאוכלוסייה הפולנית מגלה כלפיהם יחס עוין בגלל התנהגותם תחת הכיבוש הסובייטי, הצטרפות ל"כנופיות שודדים וקומוניסטים", שבהן, לדעת קומורובסקי, היהודים "מתבלטים באכזריותם ביחס לאוכלוסייה הפולנית" וכן, אולי החשוב ביותר "דעת הקהל וזו של הארגונים המחתרתיים הייתה רואה במורת רוח מחוות גדולות לטובת היהודים, ומתייחסת לכך כנוק למצב הרכוש שלה עצמה, ודבר־מה המנוגד לאינטרסים הישירים של פולין". המשפט האחרון מצביע בבירור על כך שמפקד "צבא המולדת" סבר שבסגוינות של רכוש לפחות, השינויים שנעשו בהשראת הגרמנים היו סופיים. דעות דומות הגיעו ללונדון בדרכים לא דרכים. בארכיון של **המכון לזיכרון לאומי (IPN)** השתמר דו"ח שנשא את הכותרת "הסוגיה היהודית בפולין", ומתוארך "שטוקהולם, 1.9.1943". בין היתר נכתב בו: "המידע שנמסר על ידי פולני שזה עתה הגיע, אחרי שנמלט בסוף אוגוסט 1943 מווארשה לשוודיה, הוא שיחס האוכלוסייה הפולנית לרדיפות היהודים הוא של אדישות מנקודת ראות של ההמונים. הנפוץ הוא: נשמעים קולות, בעיקר בקרב אנשים פשוטים, ש'להיטלר מגיעה אנדרטה אחרי המלחמה מפני שהסדיר את הבעיה היהודית'" (ארכיון יד ושם, 117, b.p.).

117. ארכיון המדינה, לובלין, AK, אזור פולאבי (Puławy), 12, vol. 4, k. 13-14. באותו התיק נמצאת

דו"חות רבים של המחתרת הפולנית מציינים גישה שלילית הולכת וגוברת כלפי הבורחים מהגטאות, שאת התנהגותם לא היה ניתן לצפות מראש. בדו"ח מצב מאפריל 1943 נכתב, בין השאר: "...יהודים שנתפסו מסגירים בכוונה תחילה את כל הפולנים שמהם קיבלו סיוע כלשהו או מחסה. לעתים קרובות נשמעת הדעה שזוהי ברכה עבורנו שהיהודים אינם"¹¹⁸ לדו"ח זה מצורף דיווח נוסף, בזו הלשון: "בלילה שבין 16 ל-17 בחודש זה [אפריל 1943] הגיעו הפורעים לכפר זאקשובק (Zakrzówek). מספרם היה כעשרים איש, רובם יהודים. הם שדדו שבעה בעלי משקים, כאשר הם נוטלים עמם כסף, בגדים, בשר ושומן חיזר... בעל משק, ברנאצקי (Bernacki), הוציא את סוסו מהאורווה והזעיק את הז'נדרמריה בז'ליכוב (Żelichów)... בינתיים המשיכו הפורעים להשתולל בקצה השני של הכפר..."¹¹⁹

קשה לאמוד את היקף התופעה שתוארה לעיל ואת משמעותה. עם זה, ברור שהתגברות הרגשות השליליים כלפי היהודים המסתתרים הייתה קשורה קשר הדוק לטרור ההולך ומתגבר מצד הגרמנים כלפי הפולנים, ולהתרוששות המחרפה בכפר הפולני.

הלשנה ל־kripo בפולאבי (12.4.1943) [הפולנית של המקור משובשת מאוד – המתרגם]: "אדון שיקורה (Sikora), המצוד הראשון של הרצ'אק (Harczak) לא הצליח לכס, ואם תקשיבו לי, הרי שהכול יצליח לכם. תחילה, חפשו אחר היהודי אברמצ'יו (Abramcio) עם הזהב, היו שם 10 ק"ג זהב, ואתו בא מארצ'וק (Marczuk) וחבריו אחרי הזהב. אם אתם רוצים להקשיב לי, אז חפשו אותו במקום שעליו אני כותב. תחילה חפשו אצל דומברובסקי (Dąbrowski) באזור בז'ז'וסקיה (Brzezoskie), שגר בשדה. אחר כך חפשו אצל מארצ'וק בבית שליך היער, כי הוא היה אז כאשר ערכתם את המצוד, היו שם ארבעה, אברם עם אחותו ועם הילדים נשכבו על רצפה ואתם יריתם בדלת. ואם הוא לא יהיה שם, צריך להפחיד היטב כך את כל בז'ז'וסקיה, אז יסגירו אותו, כי הוא חייב להסתתר שם באסמים יחד עם כל המשפחה. צריך לעשות גם ביקור אצל אדון מנהל המחלבה, כי אברמצ'י הלך אליו כל יום, והוא קונה זהב, והשני נותן לו חמאה שהיהודי אינו יכול לאכול את כולה. הייתי נוכח שם כאשר הוא קנה זהב בשווי של 40,000 זלוטי, והוא שקל אותו כאשר היהודי זה היה סך הכול 400 גרם. הוא קנה מאזניים גדולות כדי שיוכל לשקול את כל הזהב הזה מאברמצ'יו. לא יוצא החוצה, ורק נשאר אצל מנהל המחלבה, שם ישנו עוד מכרה. היהודונים ישנם בעוד מקום, יש ארבעה אנשים אצל יאניצקי (Franciszek Janicki), מעל לנחל בכיוון פולאסקי (Pułaski), הוא מחזיק אותם באסמים. הוא סידר להם שם מחבוא, והם משלמים לו 1,000 זלוטי לשבוע. נא להאמין לי, כי אני יודע הכול כפי שאני כותב, נהגו בחוכמה, ואם זה יצליח לכם, אני אבוא אליכם ואגיד יותר. רק אל תלכו לקהילה, וצריך לנהוג בזהירות במסטרנה בקורובו (Kurowo), כי הם קצת משוחדים. בכבוד רב, סולק (Sułek)" (שם, k. 15). דעה דומה מושמעת במכתב מפיוטרקוב טריבונלסקי (Piotrków Trybunalski): "בהקשר של חיסול הגטו, התנהגות אנשינו היא בגדר סקנדל; הם בוזים, גונבים, פורצים לבתים ריקים ומוציאים משם כל מה שידם משגת" (AAN, DR, 202/ii-29, k. 54).

118. ארכיון המדינה בלובלין, AK, מחוז פולאבי, 12, vol. 3, k. 304.

119. שם, k. 312.

היקף הסחטנות לדעת פעילי הז'גוטה – (Żegota) "המועצה לסיוע ליהודים"

כיצד הגיבו קבוצות וחוגים פולניים שונים להלשנות ולסחטנות? בהקשר זה ההתבטאות החשובה ביותר מצד חוגי המחותרת היא בלא ספק המחאה של "המועצה לסיוע ליהודים" (RPZ), שליד הדלגטורה, מ-6 באפריל 1943.¹²⁰ הדיווחים על מגיפת ההלשנות נשמעו כבשורת איוב: "אין כמעט משפחה, אפילו אדם בודד, שלא היוו מטרה למעשה המבעית הזה". תופעה זו כמעט שיתקה את עבודתה של הז'גוטה וזעזעה את חבריה, הואיל והיה זה "גילוי של הנמק ההולך ומתפשט של הדמורליזציה". נשמעו קריאות לפתוח במאבק נגד הסחטנים, לא רק בשל מצבם של הקורבנות, אלא גם "מנקודת ראות ציבורית, וכן מתוך שיקולי המדינה". הוצאתם של שורת גורי דין מוות, ביצועם ופרסום הדבר בקרב הציבור "היה מטהר את האווירה הציבורית". הופנתה אפילו בקשה לפרסם כמה גורי דין פיקטיביים, כיוון שדבר כזה לא נעשה עד כה.

ברצוני להתעכב קמעה על התייעוד שהותיר אחריו ז'גוטה.¹²¹ אוסף גדול יחסית של דו"חות, דיווחים וחליפת מכתבים מתקופת פעילות הארגון השתמר. רבים מחומרים אלה הוזכרו אך בקושי על ידי היסטוריונים, בעיקר על ידי מחברת המונוגרפיה הבסיסית בנושא, תרזה פרקובה.¹²² בכמה מתוך כמה מסמכים יסודיים – דיווחים, מזכרים, ניתוחים המבוססים של מורשת הארגון – מדובר ביחסו הגרוע של הרחוב הוורשאי לטרגדיה היהודית, לרבות סחיטת המסתתרים.

120. ראו מסמך מס' 7.

121. זה היה הכינוי למועצה לסיוע ליהודים. הז'גוטה היה ארגון מחתרת בפולין הכבושה שפעל מדצמבר 1942 עד ינואר 1945, ביוזמתה של סופיה קוסק, לסייע ליהודים.

122. *Prekerowa, Konspiracyjna Rada*. שלוש שנים לפני פרקובה, פורסמו מסמכים חשובים רבים בתוך: Arczyński, Balcerak, *Kryptonim*. יש לציין שהראשונים שעסקו בארגון ז'גוטה היו וו' בארטושבסקי (Bartoszewski) ולוין, שגם פרסמו טקסט מלא של שלושה כרוזים של הארגון (Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*), עמ' 558-561). בהקשר זה ראוי גם להזכיר את ספרם של ס' ורונסקי (Wroński) ומ' זבולק (Zwolak), המכיל שכפולים רבים של מאמרים מעיתונות המחותרת, של דיווחי המחותרת, וכן של תקנות וצווים גרמניים. בין השאר פורסם שם גם הכרוז של "ז'גוטה" מאוגוסט 1943, וכן ארבע מודעות הכוללות רשימות של פולנים שהורשעו על ידי בתי דין גרמניים מיוחדים ונידונו למוות, בין השאר בגין הסתרת יהודים. רשימה מ-14.2.1943, בחתימת מפקד הס"ס והמטרה של מחוז גליציה, SS-Brigadierführer פרידריך קצמן (Friedrich Katzman), מונה 55 שמות, ובתוכם שמונה שנידונו לעונש מוות בגין "הסתרת יהודים". ברשימה הבאה של אותו המחוז, מ-28.1.1944, נמנים שמותיהם של 84 אנשים, שמתוכם נידונו חמישה לעונש מוות בגין "תמיכה ביהודים". רשימה דומה, במחוז קרקוב, שפורסמה ב-29.1.1944, מונה 73 מורשעים, וביניהם ארבעה, שהסיבה לגור דינם הייתה "יחס אוהד ליהודים והסתרתם". ראו: Stanislaw wronski, Maria Zwolakowa, *Polacy – Żydzi 1939-1945* (Warsawa, 1971), pp. 285, 438, 442, 445.

בניתוח המחתרתי בשם "גטו וארשה", משנת 1942, נכתב על העמדות האנטישמיות הרווחות בקרב הציבור הפולני, לרבות התקפות פיזיות נגד היהודים.¹²³ במכתב מ-2 בספטמבר 1942, אל חבר המועצה הלאומית בלונדון, היהודי איגנאצי שוורצברט, הפותח במילים "איגנאש היקר שלי...", תיארו הפעילים הציונים את יחסי הפולנים-יהודים כגרועים מאוד.¹²⁴ בטקסט אחר, מסוף 1942, אמנם נכתב שהכפריים הפולנים מגלים יחס אוהד למדי כלפי הבורחים מהגטאות, אבל גישתם לרכוש שנשאר אחרי היהודים עדיין טעונה שיפור רב: "ישנה כאן גם בעיה פוליטית ואתית פולנית צרופה, שאולי ראוי שתואר על ידי הצד הרשמי הפולני".¹²⁵

מכתב של נשיאות זיגוטה לדלגטורה, מ-29 בדצמבר 1942, הפנה את תשומת הלב להיקף העצום של סחטנות יהודים, שהמחתרת מחויבת להילחם נגדה.¹²⁶ מחבר מכתב אחר מאותה עת מודה שהבורחים מהגטאות מצטרפים לעתים קרובות לקבוצות קומוניסטיות, ומשתתפים בהתקפות על כפרים ואחוזות. "יש להניח שדבר זה מצביע על כך שלפי התחזיות, הרדיפות אחר האוכלוסייה היהודית הניעו חלק מקורבנות הטרור שניצלו לחפש ישועה בתמיכה מצד מחבלים בולשביקים, או אפילו כנופיות שודדים הפועלות במרחב שבין הנהרות ויסלה ובוג (Bug)".¹²⁷

מעשי הסחיטה נידונו גם במכתבו של ליאון פיינר, חבר ה"בונד" בווארשה, שנשלח לפעילי ה"בונד" בלונדון, ב-15 בנובמבר 1943.¹²⁸ ידיעות דומות נמצאות גם במכתב של הנריק וולונסקי, מ-24 במארס 1944.¹²⁹ מכתב מ-12 בפברואר 1943 מדווח על כנופיות שודדים פולנים הפועלות בחורבותיו של גטו וארשה (הגטו הגדול).¹³⁰ ב-4 במאי 1943 פנו הפעילים בקרקוב לנשיאות זיגוטה בקריאה להקצאת כספים, וביקשו להגביר את הפעילות נגד האנטישמיות המתרחבת.¹³¹

התפקיד שמילאה התעמולה הגרמנית לא נעלם מעיני המדווחים. בדו"ח שנשלח ללונדון ב-1 בספטמבר 1942,¹³² נכתב על פעילות הגרמנים שנועדה להכפיש את האוכלוסייה היהודית ולהשניאה על הפולנים "כספסרים, המנצלים העיקריים את עבודת הזולת, עצלנים, טפילים

123. AAN, DR, 202/XV-1, k. 36.

124. שם, k. 75. כך נכתב: "עמדת הפולנים בדרך כלל אינה תקינה. מלבד יסודות שמאלניים וחלקים מסוימים של האינטליגנציה, הכלל מתייחס אלינו בעוינות" (*Stoła, Nadzieja*, עמ' 122).

125. AAN, DR, 202/XV-1-2, k. 80, 80a.

126. שם, k. 84-86.

127. שם, k. 87-88.

128. שם, k. 99-100.

129. שם, k. 147.

130. שם, k. 207.

131. שם, k. 334.

132. שם, k. 40-50.

וכדומה"; פעולות אלה מונעות על ידי הכוונה "להפוך את האוכלוסייה היהודית למעוררת דחיה, לתקוע טריז בינה לבין שאר האוכלוסייה, ולעקור כל רגש של השתתפות בצערה". המחברים הוסיפו ש"תעמולה זו מצאה רק הד קלוש בקרב דעת הקהל הפולנית", והודו ש"על סדר היום היו גם מתן מחסה ליהודים, בדרך כלל לאנשים אמידים או למתבוללים מחוץ לחומות השכונה היהודית". לעתים קרובות נעזרו אנשים אלה ב"סיוע, לפעמים לבבי, של האוכלוסייה הפולנית".

מה עשתה המחותרת הפולנית בפועל למען היהודים המסתתרים? אילו היינו מסתפקים בדו"ח משנת 1944 – "סקירת הפעילות של המחלקה לעניינים יהודיים"¹³³ – שכתב הנריק וולנסקי, האחראי לעניינים אלה מטעם המשרד להסברה ולתעמולה של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", היינו נאלצים לקבוע ש"צבא המולדת" לא עשה הרבה. וולנסקי מזכיר פעולות הסברה, מגעים עם המחותרת היהודית בווארשה והעברת כמות נשק לא גדולה לידיה, ומגעים לא מוצלחים עם יהודים במחנות עבודה בצ'נסטוכובה (Częstochowa), בפוניאטובה (Poniatowa) ובטראוויניקי (Trawniki). ההתייחסות היחידה בדו"ח לצד הארי בווארשה נוגעת לביטחון של דמויות יהודיות מרכזיות כגון יצחק צוקרמן ואדולף ברמן, שקיבלו הגנה מפני סוכנים גרמנים שניסו לעלות על עקבותיהם של חברי "הארגון היהודי הלוחם" (הא"ל) בווארשה, ומפני סחטנים שאיימו על ביטחונם של ארגון זה.

מזיכרונותיה של בתיה (באשיה) ברמן אנו למדים כי ההגנה מפני הסחטנים הפולנים לא הייתה טובה דיה, גם כשהיה מדובר בחייהם של הפעילים הבולטים במחתרת היהודית,¹³⁴ וכי בני הזוג ברמן שילמו כופר במשך חודשים אחדים עד שהתא המיוחד של המחותרת חיסל את המלשינים. ראוי גם להזכיר ש"פקודה בנושא המזיקים לעניין הפולני", משנת 1943, אינה מזכירה ולו במילה אחת את ההלשנות נגד יהודים מסתתרים.¹³⁵ "ספר המזיקים לעניין הפולני" היה אמור לכלול שמות "אנשים אשר פגעו בדרך כלשהי בכבוד הפולני, משחר העבדות שלנו עד עצם היום הזה", כלומר עד ינואר 1943.¹³⁶

133. AAN, AK, 203/III-139, k. 1-4 (מסמך מס' 29 בנספח למאמרו של דארוש ליבונקה).

134. B. Temkin-Bermanowa, *Dziennik z podziemia* (A. Grupińska, P. Szapiro – eds., Warszawa, 2000), p. 21 (יומן במחתרת), והערות שוליים בעמ' 245. הספר הופיע גם בעברית: בתיה ברמן טמקין, **יומן במחתרת – פרשיות ודמויות מווארשה הכבושה** (תל אביב, תשט"ז). המחברת כותבת שרק אחרי ארבעה חודשי סחיטה, ב-4.1.1944, החליט בעלה ללכת לישיבה של "ז'גוטה". זהו פרק הזמן שהיה דרוש למחתרת הפולנית כדי להכין חיסול של סוכני הגסטאפו ששחטו את האיש: סמל המשטרה הכחולה וה-kripto הפולני, מאריאן שווד (Szwed), שנורה ב-15.4.1944 על פי גזר הדין של בית הדין המחתרתי מ-22.11.1943, ואחד בשם לוברסקי (Lubarski). ראו: J. R. Rybicki, *Notatki warszawskiego szefa kedywu (Warszawa, 2001) (רשימותיו של ראש "החבלה וההטעה" [KD] של ווארשה)*, עמ' 130 ואילך.

135. AAN, AK, 203/III-105, k. 23.

136. ראו: AIPN, MBP, Bch, 13, חוזר בדבר רישום המעשים בני העונשין המבוצעים על ידי פולנים ואזרחי

ברצוני להציג חלק מהביקורת על פעילותה של הדלגטורה, כפי שנוסחה בדו"ח שכתב מפקד "צבא העם" (Armia Ludowa), הנריק בורוצקי (Borucki), מיד לאחר המלחמה, בעת שהותו בכלא הסובייטי.¹³⁷ קשה לפרש חומר זה, משום שהנ.ק.וו.ד. עצר את בורוצקי כבר ב-9 במארס 1945, ומן הסתם התכוון לנצל את מאסרו נגד פעילי המדינה הפולנית במחתרת. בורוצקי הוחזק במעצר לצורכי חקירה עד 1954, ואז נידון ל-15 שנות מאסר. נציג הדלגטורה בארגון ז'יגוטה, ויטלוד ביינקובסקי (Bieńkowski), שחלק עם בורובסקי את תא הכלא שלו, התרשם לטובה מבורוצקי,¹³⁸ שכתב בין היתר כי "צבא המולדת" והדלגטורה שטיפלה ביהודים לא עשו כמעט דבר, ומכל מקום לא עשו מה שהיו מסוגלים לעשות בתחום המאבק בסחטנים הרבים, שרדפו את שרידי היהודים כאוות נפשם. "...לא הופעלו שום תוכניות חברתיות בתחום זה, ובכלל, הן 'צבא המולדת' והן אלה מהדלגטורה, שאמנם 'הזילו דמעה' כמה פעמים מעל דפי עיתוניהם על גורל היהודים והורו לירות בכמה סחטנים, נשענו במידה רבה בכל האמור בביטחונם האישי על מה שכוונה 'גיס הביטחון' (Korpus Bezpieczeństwa), שהיה מורכב מפלוגות סער ובהם חברי קריפו ושוטרים 'כחולים', שהיו מעורבים במידה רבה ביותר בסחיטת יהודים מסתתרים ובחיסולם".

בורוצקי כותב שהדלגטורה השתמשה ביהודים "ככלי של המודיעין הפוליטי שלה... חוגי ההנהגה, כגון 'צבא המולדת' והדלגטורה, לא התייחסו באהדה לסוגיה היהודית. במבצע של העברת כספי הסיוע ליהודים וחלוקתם הסכימו לתווך רק לאחר התלבטויות רבות, ורק על סמך הטיעונים שבחוץ לארץ יהווה מבצע כזה תעמולה טובה לאופי ה'דמוקרטי' של מוסדות אלה, יעניק בעתיד לגיטימיות, וימנע מיהודים להגיש בעתיד תביעות צודקות לאותם 'גורמים רשמיים'".

הרפובליקה הפולנית, דצמבר 1942. מדובר ב-15 נקודות החתומות על ידי "Chłostra" של גדודי איכרים (Bataliony Chłopskie), המפרטות סוגי התנהגות לא תקינה. הסגרת יהודים אינה נזכרת ולו במלה אחת.

137. AIPN, MBP, PAL, 2, k. 3.

138. דיווח מאת ויטלוד ביינקובסקי (Bieńkowski), מ-28.6.1945, תחת השם "מסמכים וחומר תיעודי של ארכיון של פולין במחתרת 1939-1956" 1993, מס' 1, עמ' 78-92. וכך כתב ביינקובסקי: "התנהגותו של 'צ'ארני' (שמו המחתרתי של בורוצקי) לפני מעצרו ובמהלכו ראויה לכבוד מלא, ואם וזה יימשך, ייתכן שתספיק לשקם את מעמדו, שנפגע בשל הרפתקנות ואי ודאות פוליטית".

מאבק בסחטנים מצד גופי המדינה הפולנית במחתרת

הראשונים שכתבו על הסחטנים הפולנים היו ולדיסלב בארטושבסקי (Bartoszewski)¹³⁹ ופרקובה. ספרה של פרקובה הוא יד וזיכרון לארגון ז'גוטה – קבוצה לא גדולה של אנשים ישרים ובעלי אומץ בלתי רגיל, ששמו את נפשם בכפם כדי להציל מהשמדה יהודים רבים ככל האפשר. למרות התמיכה הפוליטית והארגונית מצד המפלגות הפוליטיות במחתרת (מלבד "הסיעה הלאומית" – Stronnictwo Narodowe) ו"צבא המולדת", האפשרויות המעשיות שהיו פתוחות בפני ארגון ז'גוטה היו מוגבלות. פרקובה כותבת שז'גוטה פרסמה שלשה כרוזים לציבור הפולני,¹⁴⁰ במאי, באוגוסט ובספטמבר 1943, ובהם נכתב: "כל פולני המשתף פעולה עם הפעילות הרצחנית... באמצעות סחיטה או הלשנה נגד יהודים... או באמצעות השתתפות בבזיה – מבצע פשע חמור נגד חוקי הרפובליקה הפולנית".¹⁴¹ אולם נראה שלמרות הפניות החוזרות ונשנות לדלטורה, לא הייתה לפעילי ז'גוטה כל השפעה על מערכת המשפט של פולין המחתרתית. מדצמבר 1942 ואילך התחילו פעילי הארגון לשלוח פניות מתאימות גם לנציג הממשלה, אבל גם מאלה לא יצא מאום. גם גילויי התמיכה המוסרית מצד הארגון

139. עוד בשנת 1946 פרסם ולדיסלב בארטושבסקי שני מאמרים על "ז'גוטה", בביטאון של הסיעה הפולנית העממית (*Gazeta Ludowa*, (Polskie Stronnictwo Ludowe) 7 ו-9 באפריל 1946, 'מס' 99, 97 *Dziennik Ludowy* (יומון העם) הפרו-קומוניסטי שיצא מטעם סיעת העם (Stronnictwo Ludowe), פרסם כמה חודשים קודם לכן (ב-6.9.1945) שיחה עם פעילי ז'גוטה, פרדיננד "מארק" ארצ'ינסקי (Arczyński). בארטושבסקי הדגיש שפעילות ז'גוטה התאפשרה הודות לנציגות הממשלה הפולנית הגולה וסיוע פיננסי של היהודים האמריקנים. במאמר השני הוא הבלית את פעילות ההסברה של המחתרת הפולנית בעניין היקף ההשמדה ומהלכה תוך שהוא מסתמך על ראש "הנהגת המאבק האזרחי", סטפאן קורבונסקי (Korboński), ותוך הזכרת הצהרה חשובה מאוד של "הוועד למאבק אזרחי" מ-18.3.1943, ובה אזהרה לסחטנים בכוח ובפועל. בחודשים הבאים פורסמו עוד כמה מאמרים שהצביעו על פעילות הפולנים שהגישו סיוע ליהודים בזמן המלחמה. מבין העיתונים הבודדים ראוי להזכיר את *Gazeta Ludowa* שדיווח, אף כי בצורה ספורדית, על משפטים של סחטנים שנערכו אחרי המלחמה. ראו: "Z Sądu Specjalnych: prześladowcy Żydów podczas okupacji", *Gazeta Ludowa*, 3, (4.1.1946) ("בתי הדין המיוחדים – רודפי היהודים תחת הכיבוש").

140. *Prekerowa, Konspiracyjna Rada*, עמ' 7, 260-294.

141. שם, עמ' 261. *Arczyński, Balcerak, Kryptonim*, עמ' 35, מצטטים את הגרסה המלאה יותר של אותו כרוז ממאי 1943. נכתב שם, בין השאר: "אסור לשכוח אפילו לרגע שבביצוע פשעיהם שואפים הגרמנים גם לשכנע את העולם שפולנים נוטלים חלק ברציחות ובבזיות נגד היהודים. בנסיבות אלה, כל סיוע ישיר או עקיף לגרמנים בפעילותם הנפשעת הוא העבירה הכבדה ביותר נגד פולין. כל פולני המשתף פעולה עם הפעולות הרצחניות, באמצעות סחיטה או הלשנה נגד יהודים, באמצעות ניצול מצבם המחרדי, או באמצעות נטילת חלק בבזיה, מבצע פשע חמור נגד חוקי הרפובליקה הפולנית וייענש מיד. אם יצליח להתחמק מעונש, הוא יכול להיות בטוח שלא רחוק היום בו יועמד לדין על ידי רשויות החוק של פולין החדשה".

הסוציאליסטי הלוחם של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית מ-5 בינואר 1943,¹⁴² וכן מצד החזית להתחדשות פולין (Front Odrodzenia Polski), במארס 1943 (שפורסמו ב-*Prawda*), לא הביאו לידי התוצאות המקוות, כפי שלא נודעה שום השפעה להערות אירוניות בביטאון של הסיעה הדמוקרטית (*Nowe Drogi* (Stronnictwo Demokratyczne)¹⁴³. גם נציג הממשלה לא השמיע קול בנושא במשך זמן רב. עם זה, בפרסום ההודעה מטעם הנהגת המאבק האזרחי (KWC) שאיימה בעונשים חמורים לסחטנים, באמצע מארס 1943, יש לראות הצלחה של זיגוטה, אף שאיננו יודעים הרבה על מידת התמיכה שזכתה לה יוזמה זו מצד הנציגויות המחוזיות.

טדאוש סברין "סוכה" (Seweryn "Sucha") מקרקוב העיד לאחר המלחמה שבשנת 1943 פרסם בשם "ההנהגה המחוזית של המאבק האזרחי" את ההודעות של זיגוטה, שגיני את המנהג לשלוח ליהודים מסתתרים מכתבים בעילום שם ובהם איומים להסגירם לגסטאפו, אם לא ישלמו כופר. "שום 'תנאי מלחמה', 'דעות' או 'השקפות עולם' אינם יכולים להצדיק את שיטת שיפור תנאי החיים באמצעות סחטנות. הפשע הוא פשע בכל מקום ובכל זמן, אפילו בעת המלחמה..."¹⁴⁴.

במחקריהם של לשק גונדק (Gondak) ואנדז'יי ק' קונרט (Kunert)¹⁴⁵, מוקדש מקום נרחב לקשיים שניצבו בפני הרשות השופטת של המחתרת, כאשר זו ניגשה לחקור ולשפוט את

142. הטקסט המלא בתוך: Arczyński, Balcerak, *Kryptonim*, עמ' 139.

143. "במצב כפי שהוא היום, סוכן-סחטן או מלשין חייב להיות בעל מזל רע במיוחד כדי שרשויות המשפט של פולין במחתרת יגלו בו עניין. כאשר מגיפת הסחטנות נגד היהודים משתוללת בכל המדינה, ובווארשה וסביבתה בפרט, לא פורסם אפילו גזר דין אחד בעניין!" (*Nowe Drogi*, 20.3.1943), מצוטט בתוך: Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, עמ' 280). באותו עיתון נמסר ב-7.2.1944 שלמרות רציחתם של 95% מיהודי פולין, הסיוע לניצולים "עדיין מהווה לתפיסתנו עניין חי, כל עוד השרידים נשארים בחיים". המחברים כתבו שאחרי המלחמה יועמדו הגרמנים לדין על פשעיהם "בפני בית הדין של האומות החופשיות, על מה שעוללו ליהודים", אולם מנקודת ראותנו, המילים הבאות הן החשובות ביותר: "אולם אל לנו לחשוב שגם אנחנו לא נצטרך לתת דין וחשבון על מה שקרה מול עינינו". המאמר מסכם ואומר שהסיוע למסתתרים נשא בעיקרו אופי אינדיבידואלי, והיה בלתי מספק בעליל. כן נכתב בו כי "הסיוע חייב לחרוג מעבר לתמיכה חומרית, מתן מחסה או לחם. כאשר אין באפשרותנו להגן על היהודים בצורה יעילה, חייב הציבור לפחות להגן עליהם מפני אלה שמשתפים פעולה עם התליינים הגרמנים. ביסוד ההלשנות הרבות המשולבות בסחטנות עומדים מניעים רבים – החל בפחדנות וחוסר מחשבה, וכלה בתאוות בצע גסה, עד לשפלות. שלטונות הפועלים במחתרת חייבים למצוא דרכים ואמצעי ענישה ומאבק בשפלות הזו ("Sprawa która żyje") [עניין שממשיך לחיות"]". (*Nowe Drogi*, 7/2/1944).

144. Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, עמ' 106.

145. התיאור הממצה ביותר של התפתחות מערכת המשפט האזרחית בווארשה, המבוססת על עבודתה של המחלקה להסחה אישית (Wydział Dywersji Osobowej) של הנהלת המאבק המחתרתי המחוזי של העיר וארשה, נעשה על ידי קונרט (Kunert) בדברי מבוא ל-*Zapiski* (רשימות) של קאז'ימייז'

האשמים בהלשנה ובסחטנות. לדעת גונדק וקונרט, לתביעה המחתרתית ולבית הדין האזרחי המיוחד בווארשה הגיעו קרוב ל-200 תיקים, וב-60% עד 70% מהמקרים נגזר על הנאשמים גזר דין מוות. יש להניח שב-30% בקירוב מהמקרים שבהם הוחלט על גזר דין מוות, היו הנידונים פולנים שכבר נאשמו בעבר ברדיפת יהודים.¹⁴⁶

גונדק וקונרט רואים בענישת הסחטנים בעיה שולית. הם מציינים בהערכה את העובדה שהמחתרת החלה להידרש לנושא, אבל אינם שואלים את השאלה הבסיסית: מדוע זה קרה בשלב כה מאוחר, כאשר מרבית היהודים המסתתרים כבר נתפסו? מדוע גם אז לא נעשה מאמץ לפשט את ההליכים, ומדוע לא פורסמו כל גזרי הדין בפומבי?

גונדק מדגיש שלפני הוצאת הפקודה מס' 165 מטעם מפקד "צבא המולדת", ב-5 ביולי 1943, וההכרזה של הנהלת המאבק המחתרתי (KWP) על העמדתם לדין של אזרחים המלשינים על אזרחים אחרים לכובש, לא היה לתהליך בסיס חוקי כלשהו.¹⁴⁷ בתי דין צבאיים מיוחדים, שפעלו זה שנתיים, "היו אמורים לדון בעניינים במסגרת תחומי אחריותם, ולהתייחס לכל המעשים הפליליים 'הפוגעים בביטחון הכוחות המזוינים במדינה, וכן המבוצעים על ידי חיילי הכוחות המזוינים במדינה'". עניינים אחרים היו בתחום אחריותם של בתי דין אזרחיים מיוחדים, שהוקמו על ידי הנציגויות המחוזיות של הממשלה והיו כפופים להם. אם נתייחס לפקודה זו כפשוטה, אין ברירה אלא להניח שלפני אמצע 1943 פעלו הסחטנים בלא כל חשש מעונש, כל עוד לא הלשינו גם נגד חברי המחתרת. בסוגיות חשובות פחות, היו בתי הדין האזרחיים המיוחדים אמורים להיתמך על ידי "הוועדות השופטות של המאבק המחתרתי, בניהול ניצג מהנציגות המחוזיות של הממשלה במפקדת פיקוד המחוז של 'צבא המולדת'". לא נשתמרו גזרי דין של בתי דין אלה, ואיננו יודעים אפילו כמה ועדות החלו בפעילותן. לכך יש להוסיף גם שבוארשה לבדה גזרו בתי דין צבאיים מיוחדים, שעבדו בצורה מעמיקה ויסודית,

מוצ'ארסקי (Moczarski), וארשה 1990. מוצ'ארסקי ניהל מחלקה לחשיפת סוכנים במשרד החקירות של המחתרת הפולנית. בדיון בעניינו ב-1952, מנה שמות של 37 משתפי פעולה וסוכנים סמויים שנחשפו.

146. בהרצאה: "Bolesław Kontrym: Organizator i dowódca oddziału likwidacyjno-ochronnego Delegatury Rządu na Kraj" ("בלוסלב קונטרם – המארגן והמפקד של יחידת חיסול-הגנה של הדלגטורה"), שנשא זד'יסלב אונישבסקי (Uniszewski) בכנס של המכון לזיכרון לאומי ב-25.9.2003, הוא הזכיר שבין אוגוסט 1943 לפרוץ המרד הפולני בווארשה, ביצעה היחידה בפיקודו של קונטרם, "Podkowa" DR, "כ-25 פעולות חיסול מתוקף גזרי הדין שהוצאו על פי הליכים של המדינה הפולנית במחתרת נגד סוכנים סמויים, פורעים וסחטנים, לרבות אנשים שהפכו ציד של יהודים ושל האנשים המעניקים להם מחסה למקור פרנסה..."

147. L. Gondek, *Polska karząca 1939-1945: Podziemny wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji niemieckiej* (Warszawa, 1988), pp. 41-44, 57-65 (פולין המענישה 1939-1945 – מערכת המשפט המחתרתית בתקופת הכיבוש הנאצי).

כ-350 גורי דין מוות, ומספר התיקים שבהם דנו היה גבוה פי שלושה או אפילו פי ארבעה מנתון זה.¹⁴⁸

הסיבה לעיכובים בהקמת מערכת משפט הכפופה לדלגטורה הייתה, לטענת גונדק עמדתם השלילית של חוגי המשפטנים; המתנגד העיקרי היה ליאון נובודבורסקי (Nowodworski), מבכירי המשפטנים בפולין, פעיל "אנדקי" ידוע (חבר מפלגת "האנדציה"), ומנהל המחלקה המשפטית של הדלגטורה.¹⁴⁹ ממחקרו של גונדק ניתן להסיק כי תהליך הקמתם של גופי מערכת המשפט האזרחי בווארשה החל בסוף 1942 ובתחילת 1943, ובקרב חצי שנה לאחר מכן, וכי עצם הרעיון להקמתם התגבש רק לאחר שזיגוטה פנתה בבקשה לנציג הממשלה הפולנית לסייע בהדברת תופעת ההלשנות והסחטנות כלפי האוכלוסייה היהודית.¹⁵⁰ עם זה, גונדק איננו משוכנע בתוקפם של קשרים אלה, מאחר שהוא עצמו מזכיר כי מידע על ביצוע גור הדין הראשון (שניתן ב-12 בינואר 1943) פורסם ב-*Rzeczpospolita Polska* ב-11 במארס 1943, בעוד גור דין ראשון בעניין סחטנות נגזר רק ב-7 ביולי 1943.

הלשנות וסחטנות בעיני עיתונות מחתרתית

כאמור, את מרבית הקבוצות המחתרתיות הקשורות למדינה במחתרת לא ניתן להאשים בזלזול במצבה הקשה של האוכלוסייה היהודית ובטרגדיה שפקדה אותה מאוחר יותר. להוציא עיתונות ימנית-לאומנית, נשמעו קולות דומיננטיים שהביעו אהדה ליהודים הנרדפים, האלימות הגרמנית גונתה בצורה החלטית וחד-משמעית, ובדרך כלל נשמעו גם קריאות לאזרחים שלא לחקות בשום פנים ואופן את הכובש הגרמני. ועדיין נשאלת השאלה אם השיפוט המוסרי החד-משמעי, שהיה כלול בכל ההצהרות מסוג זה, נוסח בצורה בהירה דיה לזעזע את מצפונם של הפולנים. נראה שההשקפה הפוליטית היא שהכתיבה את העמדה כלפי הדימוי של עתיד משותף לאחר המלחמה, את הרגישות לעוול הנגרם ליהודים, את ההצעות לסיוע קונקרטי, ולעתים גם את היעדרן המוחלט של הצעות כאלה.

אוסף העיתונות הפולנית במחתרת הוא עצום – בווארשה לבדה הופיעו יותר מ-700 כותרים (בשנת 1943 יצאו לא פחות מ-343) – ויידרשו שנים רבות של מחקר ושיטות מדעיות מיוחדות להגיע לחקר מקיף בנושא זה.¹⁵¹ אנו מתעניינים בפרסומים של המחתרת הפולנית הנוגעים לדרך "הצגת רצח יהודים על ידי גרמניה הנאצית" וליחסה של האוכלוסייה הפולנית לשואה.

148. שם, עמ' 47, 113. מיינואר 1943 עד יוני 1944 (להוציא חודש אפריל 1943) "הומתו 2,015 סוכנים וסוכנים סמויים על סמך גורי הדין שהוצאו בהתאם להליכים של המדינה הפולנית במחתרת".

149. למידע רב יותר על האיש ראו המאמר: Jana Źaryna, "Elity obozu narodowego wobec zagłady Żydów", *Polacy I Żydzi*, pp. 365-399 ("האליטות של המחנה הלאומי מול השמדת היהודים").

150. *Gondek, Polska karząca*, עמ' 61-62.

151. ההיסטוריון הגרמני קלאוס פטר פרידריך ערך באחרונה מחקר מוצלח בנושא. ראו: K. P. Friedrich,

בין ההיסטוריונים שורר קונצנזוס שיש להעריך עד מאוד את העיתונות המרכזית של "צבא המולדת" והדלטורה, בזכות הדיווחים המקיפים והיסודיים הנוגעים להשמדת האוכלוסייה היהודית, שהועברו לציבור מיד משנתקבל המידע. לכך יש להוסיף גם את הנימה השקולה שבה נכתב על יחסי פולנים-יהודים בעיתונים אלה. הפובליציסטים של *Biuletyn Powszechny* היו גם היחידים שכתבו בעקיבות את המילים "יהודי" ו"יהודים" באות גדולה, כלומר התייחסו לקבוצה הזו כאל מיעוט לאומי, ולא דתי בלבד. הפעילות ההסברתית גברה בתקופה שבין מחצית 1942 למחצית 1943, כלומר במהלך "מבצע ריינהרד" בגנרלגוברנמן. הפובליציסטים של *Biuletyn Informacyjny, Rzeczpospolita Polska*, של *Kraj* ושל עיתונים קטנים רבים נוספים, נתנו באותה תקופה ביטוי לטרגדיה היהודית באמצעות גילויי השתתפות בצער וסולידריות. על מורדי גטו וארשה נכתב בהערכה מיוחדת; הכותבים לא חסכו את שבטם מהגרמנים, והזהירו את הציבור הפולני שאחרי היהודים עלול להגיע גם תורו. העיתון *Biuletyn Informacyjny*, שהקדיש תשומת לב רבה גם לשכנים מהמזרח, במיוחד הליטאים, שהואשמו כי "התחרו" בגרמנים על "המקום הראשון" ברדיפת יהודים, דיווח בהרחבה גם על שיתוף הפעולה מצד האוקראינים, וכדוגמה ציין כי את שוד הרכוש היהודי בוהלין הנהיגו מכבי האש המקומיים.¹⁵² לעומת זאת, העיתונות התעלמה כמעט לחלוטין מעוינותם של מגזרים מסוימים בציבוריות הפולנית כלפי היהודים, ומקריאה בין השיטין ניתן להסיק שהפובליציסטים ידעו על השוני ביחסה של האוכלוסייה הפולנית כלפי יהודים מסתתרים במחוזות השונים. כך, למשל, העיתון *Biuletyn Informacyjny* מסר ששרידי יהדות ווהלין הסתתרו ביערות, שם הקימו יחידות פרטיזנים, וכי הגרמנים הקציבו פרס של ליטר אחד עד שלושה ליטרים וודקה עבור הסגרת יהודי. מהדיווחים מתברר שהאוכלוסייה הפולנית התייחסה להצעות אלה "בסלידה".¹⁵³

משהו הטריד בכל זאת את האליטות הפולניות, מכיוון שבאוקטובר 1942, בדיווחו על "הגירוש הגדול בגטו וארשה", הדגיש העיתון *Rzeczpospolita Polska* ש"מקרים של שיתוף פעולה עם הגרמנים היו נדירים וספורדיים למרות עידוד מצד הכובש, ונתקלו בגינוי מצד כלל הציבור". בהמשך המאמר מדובר רק על סיוע, ומובעת הדעה ש"לא חסרים בפולין אנשים

Der nationalsozialistische Judenmord in Polnischen Augen: Einstellungen in der Polnischen Press 1942-1946/7 (Köln, 2003). בשבעה פרקים נפרדים, המוקדשים לזרמים פוליטיים שונים שפעלו במחתרת, מצטט פרדריך בהרחבה את מרבית המאמרים בשפה הפולנית שבהם נעזר. דבר זה אפשר לי לשלב בטקסט גם מאמרי עיתונות שלא הצלחתי לאתר את המקור שלהם.

152. *Biuletyn Informacyjny*, 5.12.1942, מס' 152; *Przedruk roczników 1940-1942* (הדפסה של השנתונים 1940-1942), *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2001, גיליון מיוחד; *Biuletyn Informacyjny*, חלק 2; *Przedruk roczników 1942-1943*, שם, 2002, גיליון מיוחד 2, 2.12.1943. מס' 15. גם מכבי אש פולנים משידלצה (Siedlce) קיבלו פקודה מהגרמנים להשתתף באופן פעיל ב"ציד היהודים והבולשביקים".

153. "Tragedia Żydów Wołyńskich", *Biuletyn Informacyjny*, 25.3.1943, no. 167.

ומחנות הרואים ביהודים אויבים מהותיים ומסוכנים, ואולם איש מהם אינו משבח את פשעיו של היטלר".¹⁵⁴

השבחים שחולקו לציבור הפולני עושים עמו חסד, הואיל והמציאות הייתה מורכבת בהרבה ועמדות הפולנים לא היו חד-משמעיות. עובדה זו קיבלה ביטוי פומבי במארכ 1943, כשהעיתונים *Biuletyn Informacyjny*,¹⁵⁵ *Rzeczpospolita Polska*,¹⁵⁶ *WRN*¹⁵⁷ ו-*Reforma* הקתולי¹⁵⁸ פרסמו כמעט בעת ובעונה אחת "אזהרה" לציבור מטעם הנהגת המאבק האזרחי (KWC). באזהרה נכתב על רחמים כלפי הנרצחים, על הסיוע שניתן למרות עונש המוות המאיים על המסייעים, וגם נרשם ש"נמצאו יחידים, חסרי כבוד ומצפון, שמוצאם מעולם הפשע, אשר יצרו לעצמם מקור חדש של הכנסות באמצעות סחיטת הפולנים המסתירים יהודים כמו גם היהודים עצמם. הנהגת המאבק האזרחי מזהירה שמקרי הסחיטה נרשמים, וכי הסחטנים ייענשו במלוא חומרת הדין, במידת האפשר כבר עכשיו ובכל אופן בעתיד". בהערות המצורפות להצהרה זו רמו *Biuletyn Informacyjny* שגל הסחיטות אמנם נחלש במקצת, אבל לעומת זאת הופיעו כנופיות סחטנים חדשות בניהולם של סוכני הגסטאפו. מידע זה קיבל אישור בגיליונות הבאים.¹⁵⁹

154. *Rzeczpospolita*, 14/10/1942, no. 48.

155. שם המאמר: "Szantaże i ich zwalczanie" ("מעשי סחטנות והמאבק בהם"), וכן ראו דברי פרשנות בחלק המוקדש לווארשה, שכותרתם: Hieny (הצבועים), *Biuletyn Informacyjny*, 18/3/1943, no. 166. בוגדן חשנובסקי מדיגיש את משמעות המאמר הזה. ראו: Bogdan Chrzanowski, "Eksterminacja ludności żydowskiej w świetle polskich wydawnictw konspiracyjnych" (היהודית לאור הפרסומים הפולניים במחתרת), *Biuletyn ŻIH*, 1983, no. 133/134, pp. 85-104. מאמרו של חשנובסקי, אף שאיננו מקיף, מפנה אותנו ללא פחות מ-334 מאמרי עיתונות וכמה עלונים. המחבר אינו מזכיר ולו במילה אחת (מלבד מאמר אחד הנוגע לניסיונות להיעזר במשטרה "הכחולה") מקרים שבהם השתתפו פולנים בהשמדה, או לפחות הפיקו רווחים חומריים עקב כך. גם הפרסום החשוב של שפירא, ובו טקסטים של מקורות: Paweł Szapiro, *Wojna żydowsko-niemiecka: Prasa konspiracyjna 1943-1944 o powstaniu w getcie Warszawy* (London, 1992) **הגרמנית – עיתונות המחתרת 1943-1944 על המרד בגטו וארשה**), אינו מקדיש מקום רב לסוגיית ההלשנות על יהודים מסתתרים. ראו גם: הודעות מטעם הנהגת המאבק האזרחי (KWC), שהוזכרו על ידי *Agencja Informacyjna Wiś* (סוכנות הידיעות – כפר), ביטאון של הוועד המרכזי של תנועת האיכרים, 18.3.1943, מס' 8 (*Szapiro, Wojna*), עמ' 25.

156. *Rzeczpospolita Polska*, 11.3.1943, no. 55/56.

157. *WRN*, 19.3.1943, no. 6.

158. *Reforma*, 10.4.1943.

159. "Piętnujemy! Szantażyści po raz wtóry" *Biuletyn Informacyjny*, 18.3.1943, no. 166; 15.4.1943, מס' 170. במאמר השני המצוטט כאן מובאת, בעקבות תיאור מעשי הסחטנות, המסקנה: "יש לעקור את הנבלות האלה מגוף החברה בכדור רובה ובברזל! יהי רצון שלא יישאר מהם זכר על גופה המעונה של מולדתנו! אין ולעולם לא יהיה בקרבנו מקום לצבועים ונבלות, המתפטמים על אומללותם של אחרים".

במאמר מערכת שראה אור ב-6 במאי 1943 בעיתון *Zeczpospolita Polska*, וכותרתו: "ניצול הטרגדיות הקשות ביותר", נכתב: "הרוב המכריע של הציבור הפולני, שהוא בריא מבחינה מוסרית וספוג ברוח הנצרות, הביט ומביט בסלידה בפשעים שמבצעים התליינים הגרמנים נגד היהודים, ומתייחס לקורבנות הפשע הזה בחמלה עמוקה, ואולם ישנם יחידים מנוונים, שלמרבה הצער לובשים לעתים מדי משטרה, אשר אינם מהססים לנצל את הטרגדיה של היהודים הניצודים והנרדפים על ידי הגרמנים, כדי לסחוט אותם ולא לצלם לשלם כופר גבוה".¹⁶⁰

המידע על גזרי דין שהושתו על הסחטנים פורסם בקיץ 1943.¹⁶¹ הראשון לפרסום היה ה-*Kraj*, שמסר כי בית הדין המחתרתי בקרקוב גזר גזר דין מוות על יאן גרביץ (Grabiec) בגין "סחיטת תושבי הכפר תחת איום של הלשנה על הסתרת יהודים".¹⁶² פחות מחודש לאחר מכן פרסם אותו עיתון הודעה מטעם הנהגת המאבק האזרחי (KWC)¹⁶³ על גזר דין נגד יאן פילניק (Pilnik)¹⁶⁴ מווארשה, ש"הסגיר לידי השלטונות הגרמניים אזרחים פולנים ממוצא יהודי, המסתתרים מפני השלטונות הגרמניים... הוציא במרמה לטובתו סכומי כסף גדולים בתירוץ שהכספים הללו דרושים להגן על המסתתרים, ולאחר הגירתם הוא הוציא במרמה ממשפחות הקורבנות חפצי ערך שאותם היה אמור לספק לעצורים, ולמעשה השתמש בהם לטובתו". העיתון *Kraj* התייחס גם לירי של שוטרים פולנים על יהודים מסתתרים, ומדצמבר 1943 עד לפרוץ המרד הפולני בווארשה, פרסמה העיתונות של המחתרת הפולנית עוד כמה דיווחים על גזרי דין נגד סוכנים וסחטנים.¹⁶⁵

לעיתונות המחתרת הפולנית נודעה השפעה גדולה ביותר על עמדות האוכלוסייה. מרבית הדיווחים שפורסמו עברו דרך מסנת צפופה שחסמה מידע אשר נראה קיצוני מדי למי שהכתיבו את צביון העיתונות, והתמונה שהתקבלה ביטאה קשת רחבה של דעות ועמדות ממגזריה השונים של החברה הפולנית. בעיתונות של השמאל הלא-קומוניסטי, אשר יצאה לאור באופן לא סדיר ותפוצתה הייתה נמוכה בהרבה משל העיתונים המרכזים, תפס הנושא היהודי מקום נכבד – אולי הגדול ביותר, בהשוואה לעיתונים של זרמים פוליטיים אחרים,

160. *Reczpospolita Polska*, 6.5.1943, no. 59. פורסם פעמים רבות בעיתונים אחרים.

161. Friedrich, *Der nationalsozialistische Judenmord*, עמ' 149. פרידריך מצטט את פרקובה (Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, עמ' 287), לפיה מאמצע שנת 1943 עד יולי 1944 הוצאו אל הפועל בווארשה 19 גזרי דין מוות נגד סחטנים, מתוכם שלושה או ארבעה בשנת 1943.

162. *Kraj*, 24.7.1943, no. 5; *Biuletyn Informacyjny*, 2.9.1943, no. 35.

163. *Kraj*, 14.9.1943, no. 8; *Biuletyn Informacyjny*, 16.9.1943, no. 37.

164. פילניק נולד ב-5.5.1915 בוויילנה, ובין 30.6.1941 ל-16.3.1942, ישב בכלא במקוטוב (Mokotów) כחשוד בשיתוף פעולה עם הגסטאפו.

165. *Biuletyn Informacyjny*, 9.12.1944, no. 49; *Rzeczpospolita Polska*, 28.4.1944, no. 77; 28.5.1944, no. 79; 18.7.1944, no. 83.

מלבד *Prawda* הקתולית. גם במקרה זה אנו רואים כי הפובליציסטים ממקדים את תשומת לבם בסוגיה הנדונה בתקופה שבין מחצית 1942 למחצית 1943. מאוקטובר 1942 ואילך הופיעו הדיווחים על הרצח ההמוני של היהודים בעמודי השער של עיתונות השמאל, במאמרים שהיו חדורים תמיד בסולידריות ובחמלה לקורבנות הרצח. תשומת לב לא מעטה הוקדשה גם לשכנים ממזרח, במיוחד לליטאים, ולעומת זאת רק לעתים רחוקות דווח על האחריות המשותפת של המשטרה הפולנית. הביטאון *Dziennik Polski* (של "הסיעה הדמוקרטית" – *Stronnictwo Demokratyczne*) הזכיר לפחות פעמיים את עובדת השתתפותה של המשטרה הפולנית בגירוש היהודים מגטו קרקוב, ובמאמר נוסף נכתב ש"המשטרה 'הכחולה' מצטיינת בלהיטות יתר, ומקרי הוצאה להורג ביריות במקום הם שכיחים"¹⁶⁶.

אחד מהתקסטים ב-*WRN*¹⁶⁷ נכתב בנימה דומה: "הולכים ומתרבים מספר הפרטים, אשר מתוך התכחשות מוחלטת לשייכותם לציבור פולני מוכנים לבצע כל פשע בהוראת שלטונות הכיבוש או בהרשאתם... ומפתחים תושייה מתוחכמת כדי לצוד אנשים ממוצא יהודי, אותם הם סוחטים ומאלצים לשלם דמי כופר, או, כאשר הכופר אינו משולם, מסגירים אותם לידי השלטונות הגרמניים הרוצחים אותם".

ממאמר 1943 ואילך החלה עיתונות השמאל לפרסם ידיעות קצרות על ענישת פולנים בגין סחטנות. הביטוי החרף ביותר לכעס לנוכח מקרים אלה ניתן בביטאון *Dziennik Polski*, שפרסם במלואה הצהרה מיוחדת מטעם הנהגת המאבק האזרחי (KWC) בתוספת דברי פרשנות מטעם העיתון.¹⁶⁸ מאמר זה משקף היטב את היקף גל הסחטנות, כדלקמן: "מאזורים שונים מגיעות

¹⁶⁶ *Dziennik Polski*, 8.11.1942, no. 439; 13.4.1943, no. 505.

¹⁶⁷ "Wśród granatowych policjantów", *WRN*, 22.1.1943, no. 108. בביטאון המפלגה הסוציאליסטית (PPS) של הארגון הסוציאליסטי הלוחם בקרקוב, *Wolność* (7.5.1943), מס' 28, הציטוט בעקבות *Szapiro, Wojna*, עמ' 136-137) נכתב כך: "הבה נילחם בסחטנות. כרגע, כאשר שוב נשפך דם ברחובות של וארשה, כאשר ליהודים מגיע כבוד, אפילו מצד אלה שאינם רוחשים להם חיבה מיוחדת, ברגע זה מחובתנו להוקיע את כל אלה אשר בשפלותם מרחיקים לכת עד לסחטנות ביחס ליהודים המסתתרים. קבוצות שלמות של אנשים שהחברה הקיאה מתוכה, ושהסתגלו במהירות לשלטון הפורענות של הממשל הנאצי, משתפים פעולה עם הכובש באמצעות הוצאת סכומי עתק מאותם יהודים, שדחף ההישרדות שלהם גרם להם להסתתר מפני הגסטאפו. אנו מוקיעים גם את העמדה הפסיבית של החלקים הריאקציונריים של הציבור הפולני כלפי האירועים הנדונים".

¹⁶⁸ *Dziennik Polski*, 6.5.1943, no. 515. *Szapiro, Wojna*, עמ' 87-90) מפרסם מאמר מעניין הנוגע, בין היתר, לתגובות של פולנים על מרד גטו וארשה. המאמר, בשם "Walka Ludu" ("מאבק של עם"), ראה אור בביטאון של הארגון הסינדיקליסטי הפולני (*Polska Organizacja Syndykalistyczna*) (1.5.1943, no. 8): "תגובת האוכלוסייה הפולנית על האירועים המתרחשים אינה אחידה. הבורגנות הזעירה והפרולטריון, שהורעלו על ידי תעמולת הארגון הלאומי הרדיקלי והנאצים, מתייחסים לטרגדיה היהודית באדישות, ואפילו בלעג. הארגונים הלוחמים למען השחרור רצו להגיש סיוע לנצורים, אבל למרבה הצער הדבר אינו אפשרי כעת".

אלינו ידיעות ולפיהן יהודים מסוימים, המסתתרים בשמות בדויים מפני הפורעים הנאצים, מקבלים מכתב שבו מאיימים סחטנים אלמונים להסגירם לידי הגסטאפו אם לא ימסרו דמי כופר במקום וביום נקובים. אנחנו מגנים את הניצול הנפשע הזה של טרגדיה של אנשים הנרצחים בלא אבחנה, בשם אידיאולוגיה גזענית מטורפת, לא רק כהפרה גסה של עקרונות האתיקה הבסיסית וסעיפי דיני עונשין, אלא גם ככוונה נפשעת לשתף פעולה עם הגסטאפו והמשטרה הגרמנית. שום תנאי מלחמה, שום 'דעות והשקפות' אינם יכולים להצדיק שיטות לשיפור תנאי החיים באמצעות סחטנות. הפשע הוא פשע בכל זמן ובכל מקום, אפילו בעת המלחמה, ואת הפרשעים אנחנו מענישים היום. את כל המכתבים מסוג זה יש להעביר מיד להנהגת המאבק האזרחי".

גם עיתון הסיעה הדמוקרטית, *Nowe Drogi*, פרסם התבטאויות קיצוניות על השפעותיה המוסריות העתידיות של מגיפת הסחטנות על הציבור.¹⁶⁹ הקוראים הוזהרו שלאחר המלחמה יהיה צורך להסיק מסקנות כלפי העבריינים, והאשמה בעמדות הללו כלפי יהודים בתקופת הכיבוש הוטלה על הממשלות הקפיטליסטיות חדרות האנטישמיות מלפני המלחמה.

בניגוד לשמאל, הימין הפולני התאפיין בשנות הכיבוש בעמדה דו-ערכית כלפי גורל האוכלוסייה היהודית. ההיסטוריונים מכירים נושא זה היטב ומנצלים אותו ברצון, אף שבאחרונה נשמעים קולות (חודקיביץ', למשל) הטוענים כי אנשי "המחנה הלאומי" גינו באופן גורף את השמדת האוכלוסייה היהודית. ברם, סקירה של עיתונות הימין מגלה שהצהרות מסוג זה היו מעטות ביותר, ואילו על סוכני גסטאפו יהודים הרבו לכתוב בה. כך, למשל, בקיץ 1943, במאמר שפרסם הביטאון *Walka*,¹⁷⁰ נכתב: "לאחר חיסול גטו קרקוב שולבה המשטרה היהודית, המונה 42 איש, בשירות הסוכנים של הגסטאפו. בראש קבוצת הסוכנים עומד היהודי בלודק (Blodek). כל חברי המשטרה היהודית מתהלכים בקרקוב בלא סרטים על הזרוע ומתגוררים בלא רישום... המטרה הראשונה במעלה של הסוכנים היהודים היא תפיסת בני עמם שבמסתור".

העמדה האנטישמית הבלתי מתפשרת משתקפת במאמר שפורסם בביטאון *Barykada* של האיחוד הלאומי (Konfederacja Narodu),¹⁷¹ שם נכתב, בין היתר: "לחיסול היהודים נודעת משמעות עצומה עבור התפתחותנו בעתיד, שכן היא משחררת אותנו מטפיל של מיליונים. אסור לשכוח שפתרון הסוגיה הזו, במובן של סילוק היהודים משטחנו, היה בלתי נמנע. המשימה הזו לא הייתה קלה, בהתחשב בכך שאנו לא היינו נוקטים את השיטות הברבריות של הגרמנים, אם כי (בזאת יש להודות) אלה משיגות את המטרה במהירות. באמצעים ובשיטות שלנו הייתה המלאכה נמשכת דורות שלמים. הגרמנים העניקו לנו סיוע רציני ביותר בסוגיה

169. "Sprawa która żyje" ("עניין שממשיך לחיות"), *Nowe Drogi*, 7.2.1944, no. 1.

170. "Terror w Małopolsce" ("טרור בפולין הקטנה"), *Walka*, 28.7.1943.

171. "Sprawa bardzo poważna" ("עניין חשוב מאוד"), *Barykada*, 3.3.1943.

זו". כאן עלי להוסיף, שבנושא הרכוש שהותירו אחריהם היהודים שנרצחו, שררה הסכמה בין מחנות הימין השונים. הביטאון *Wielka Polska*, כתב כך: "...חברות מסחריות ובתי מלאכה שהועברו לידי פולנים בתקופת המלחמה חייבים להישאר בידיהם בכל תנאי. הציבור הפולני חייב להתנגד בלא פשרות לכל ניסיון להשיב את המקומות האלה לבעלים לשעבר היהודים או ליורשיהם"¹⁷².

במאמר בשם "מילות אמת" (*Słowa Prawdy*), שהתפרסם בביטאון *Pobudka*, נכתב: "כל אחד חייב לדעת מי הם היהודים, מי הם היו עבורנו, אפילו מי הם עלולים להיות. היהודים שורצים עלינו כמו מגיפה; פולין הפכה למדגרה יהודית... איננו יכולים לשמוח לנוכח רצח היהדות, ואנחנו מגנים את הרוצח הגרמני בלא קשר לזהות הנרצחים, אבל איננו רוצים את היהודים כאן... מיליון יהודים, צעירים בדרך כלל... יחזרו עם הצבא הסובייטי כאשר זה יתקרב לגבולותינו. יהודים יצוצו ויעלו ברגע קריטי וימיטו עלינו נקמה בניסיון לגזול את פירות הניצחון באמצעות ההשפעה שלהם במערב"¹⁷³.

עיתונים של קבוצות מן הימין הלאומני שמלפני המלחמה, לא הקדישו תשומת לב מיוחדת לרצח היהודים; בכל מקרה מדובר היה בידיעות מיד שנייה, למעט דיווח, שבא באיחור ניכר, על הגירוש הגדול בווארשה, בקיץ 1942.¹⁷⁴ בעיתונים הללו נכתב בדרך כלל על יהודים בהקשר של התחשבנות עם הבולשביזם, כאשר מדי פעם בפעם ניסו הכותבים לחזות כיצד יתפתחו החיים בין הפולנים ליהודים לאחר המלחמה. כבר במאמר שפורסם בסתיו 1943 בביטאון *Nurt*,¹⁷⁵ נכתב על העברה יעילה של אותם מגזרי כלכלה שנשלטו לפני המלחמה על ידי יהודים לידי פולנים: "זה עוד לא הכול. יש לתפוס את החנות של היהודי, או להשתלט על בית מסחר קמעונאי. להחליף את היהודים באמת פירושו לרכוש את הכרת העולם שלהם, את ידיעת השווקים שלהם, לסגל לעצמנו את כישורי ניהול המידע שלהם, את חוש האקטואליה שלהם, את כושר הסיבולת שלהם, את יכולתם להסתפק במועט ואת הסולידריות שלהם. בהמשך יש לתפוס גם את מקומם בחדרי הקריאה בספריות, באולמות הקונצרטים, בתיאטראות, במערכות העיתונים, במקומות שבהם הם לא מילאו תפקיד יצרני חיובי, אבל היוו גורם משמעותי בצריכת הערכים התרבותיים. רק מאמץ חברתי גדול ומתוכנן היטב יוכל למלא את הריק שהותירו היהודים אחריהם".

הדעה הרווחת בפולין הייתה שהחוגים הקתוליים הדמוקרטיים הם אשר הקדישו את תשומת הלב המרבית לטרגדיה של האוכלוסייה היהודית.¹⁷⁶ חוגים מהעיתון *Prawda*

172. "Sprawa majątków żydowskich" ("עניין הרכוש שנתר אחרי היהודים"), *Wielka Polska*, 11.5.1944, no. 7.

173. "Miejszość żydowska" ("המיעוט היהודי"), *Słowa Prawdy*, 30.10.1943.

174. "Wymowny raport" ("דיווח מאיר עיניים"), *Strzelec*, 15.3.1943, no. 11.

175. "Czego nie dostrzegamy" ("מה איננו רואים"), *Nurt*, 9-10, 1943, no. 5.

176. פרידריך התעניין פחות בפלגים דמוקרטיים אחרים, אף שבהצהרותיהם הובלט ביתר שאת חוסר

הקתולי גילו אי נחת בולט מחלקם של הפולנים ברצח היהודים, ועיתון זה היה היחיד שכתב על הפוגרומים ועל הרצח שביצעו הפולנים ביהודים בקיץ 1941, מיד לאחר פרוץ מערכת "ברברוסה": "כתם הדמורליזציה וההתבהמות של אותם פולנים שנטלו חלק מרצון בטבח מחריד של היהודים ביישובים רבים, כגון קולנו (Kolno), סטאביסקי (Stawiski), יאגודנה (Jagodne), שומוב (Szumów), דמבלין (Dęblin) ואחרים, דבק בפולנים... יש לפעול נגד החרפה הזו בכל האמצעים העומדים לרשותנו... יש להוקיע אותם בעיתונות המחתרתית, יש לקרוא לחרם על התליינים, לאיים עליהם ולהזהירם מפני בתי דין קשוחים ברפובליקה הפולנית החופשית".¹⁷⁷

בנימה דומה נכתב שם גם על עמדות האיכרים:¹⁷⁸ "כמה כפריים פולניים חשפו מחבוא של יהודים מסתתרים. תחילה שדדו אותם עד שנותרו בלי כול, ואחר כך הסגירו אותם לידי הז'נדרמים הגרמנים. המשטרה הגרמנית הקיפה את היער וירתה למוות בכל היהודים. כך התנהגו נערים פולנים, בנים של בעלי משקים... בנפת סנדומייז' (Sandomierz) יעץ הכומר לאחד האיכרים להודיע בתחנת המשטרה שבכפר משוטטת יהודייה שברחה מהגטו. המשטרה הרגה את היהודייה כמו כלב..."

כשפתחה במאבק נגד סחיטת יהודים מסתתרים, זכתה המדינה הפולנית במחתרת לתמיכתם המלאה של חוגים הקשורים לעיתון *Prawda*. מדובר במארס 1943, שאז נכתב באחד המאמרים: "הודעה שפורסמה במודעות ברחובות על שני גזרי דין מוות שנגזרו נגד הבוגדים בעניין הפולני והוצאו אל הפועל, התקבלה בהתלהבות על ידי אוכלוסיית וארשה. ציפייה להודעות מסוג זה מטהרת את האווירה, כי אין ספק שכרגע אנו נמצאים בשפל ההשתוללות של כל אותם יסודות, שהמלחמה חוללה אצלם דמורליזציה... אנחנו חושבים גם על היהודים. הסחטנות מתפרנסת בעיקר מהם. היום אנו מדגישים חזור והדגש שאנו עדים לתהליך המביש של ניצול מצבם האומלל. אין לכך שום הצדקה".¹⁷⁹

המחנות הפוליטיים האחרים שפעלו במחתרת – כגון הקומוניסטים, לא הקדישו פרשנות רבה לרצח יהודי פולין. ביטאון מפלגת העם, *Poprzez walkę do zwycięstwa* פרסם ידיעות על

האונים של העדים הפולנים לנוכח התוכנית הגרמנית להשמדת היהודים. באחד המאמרים שפורסמו ב-*Głos Demokracji*, מ-4.9.1943, נכתב: "אנו עדים חסרי אונים לפשעים מצויים המבוצעים יום-יום, לפעמים בצורה המונית, לפי תוכנית שהוכנה מראש, על ידי התליינים הגרמנים" (מצוטט בתוך: Chrzanowski, *Exterminacja ludności żydowskiej*, עמ' 87).

177. "Prorocтва się wypełniają" ("הנבואות מתגשמות"), *Prawda*, מאי 1942, מס' 5. את הטקסט חיברה ככל הנראה זופיה קוסק-שצ'יצקה. ייתכן גם שהיא חיברה את העלון: *O zadaniach misyjnych katolików polskich* (על המטלות המיסיונריות של פולנים קתולים), אשר פורסם כמוסף ל-*Prawda*. הטקסט עסק בעבודה מיסיונרית בקרב היהודים, "אשר חלקם יישאר כנראה בפולין, לפחות לזמן-מה".

178. "Pręgiery: Nie wolno przemilczać" ("אסור לשתוק"), *Prawda*, 1942, no. 7.

179. "W imieniu Rzeczypospolitej" ("בשם הרפובליקה הפולנית"), *Prawda*, מארס 1943.

רצח יהודי פולין בתדירות העולה על זו של כל העיתונים המפלגתיים המחתרתיים האחרים.¹⁸⁰ במקביל פרסם הביטאון *Wiś* את מספר הידיעות הרב ביותר על רצח יהודים באזורים כפריים, ומצד שני גם כתב לעתים קרובות על יהודים שהסגירו לידי הגרמנים איכרים שגילו יחס רחמני כלפיהם. אופיינית היא הידיעה ממאוס 1943: "תליין – יהודי, חבר בכנופיות בולשביקיות אשר החרימו בזמנו מזון מהאיכרים, נהג להצביע על איכרים בכפר סאדובנה (Sadowne), שנתנו מזון ליהודים ולשבווי מלחמה סובייטים. על בסיס הלשנה זו אספו הגרמנים את האיכרים באשמת הפרת החוק, חקרו אותם באכזריות, הכו אותם ולבסוף ירו בהם למוות".¹⁸¹ פרטיזנים יהודים תוארו כמעט בלא יוצא מהכלל ככנופיות: "את המעשה הזה ביצעה כנופייה המורכבת בעיקר מיהודים",¹⁸² ומוזכרים גם שוטרים פולנים שהתגאו בהצלחותיהם בתפיסת יהודים מסתתרים.¹⁸³

האופן שבו הוצג רצח היהודים בעיתונות המחתרת של השמאל הפרו-סובייטי היה כפוף לשיקולים טקטיים של התנועה הקומוניסטית. עיתונות זו עשתה שימוש בצילומים מחרידים כדי לשכנע את הקורא הפולני שההגנה היחידה מפני גורל דומה לפולנים היא מרד לאומי כללי. הסיעות שנלחמו על עצמאות פולין הואשמו בדעות קדומות נגד יהודים, שהיו נפוצות בקרב הבורגנות, ועם זה פרסמו תמיד עיתוני השמאל הפרו-סובייטים קריאות לסייע לבורחים מהגטאות והמחנות. באוגוסט 1942 נכתב בביטאון *Trybuna Wolności*: "...הפוגרום ביהודים בגטו [וארשה] הוא גם תבוסה לאומה הפולנית. מסיבה זו יש להעניק ליהודים כל סיוע מוסרי וחומרי שמתאפשר. לכן יש לאפשר להם לברוח מהגטו ולתת מחסה לבורחים".¹⁸⁴

מהדברים שצוינו לעיל מתברר שסוגיית הסיוע של האוכלוסייה הלא-יהודית ליהודים המסתתרים לא זכתה לאזכורים רבים בעיתונות הפולנית הרבה, שפורסמה במחתרת. עם זה, לא ניתן להכריע אחת ולתמיד מדוע פורסמו הקריאות לסולידריות עם היהודים לעתים נדירות בלבד, כפי שפורסמו הגינויים לסחטנים. איננו יודעים אם היה כאן חשש מתגובת הציבור

180. למשל, Agencja Prasowa Podlasie (סוכנות הידיעות פודלאשיה), 3.4.1944, מסרה שיחידה של הכוחות הלאומיים המזוינים באלקסנדרוב (Aleksandrów) ירתה למוות בשמונה יהודים ובפולני אחד שסייע להם.

181. "Kronika cierpień wsi" ("כרוניקה של סבלו של אזור כפרי"), *Wiś*, 18.3.1943, no. 8.

182. *Wiś*, 25.3.1943, no. 9.

183. "Pod Szczebrzeszynom" ("ליד שצ'בו'שין"), *Przez Walkę do Zwycięstwa*, 20.11.1943, no. 28.

184. "Planowe tępienie ludności żydowskiej" ("ההשמדה המתוכננת של האוכלוסייה היהודית"), *Trybuna Wolności*, 15.8.1942, no. 14. העיתונות הקומוניסטית מסרה גם על פשעים של המחתרת הפולנית הלאומנית נגד היהודים. הביטאון *Głos Warszawy*, מ-4.4.1944, כתב שבויגודה (Wygoda), ליד ראדומסקו (Radomsko), היה רצח כזה מעשה ידיהם של הפרטיזנים מהכוחות הלאומיים המזוינים (NSZ). נראה שהרוצחים השאירו במקום פתק שבו כתבו: "בעת הצעדה ירה הצבא הפולני למוות ב-18 יהודים. אתם מתבקשים לדווח ל'נדרמריה'".

הפולני, או שמא לא ידעו עורכי העיתונים הרבה על הנושא. לוציאן דוברושיצקי (Dobroszycki) ציין, שבין המטרות שהציבה לעצמה העיתונות המחתרית תפס היחס למיעוטים לאומיים מקום אחרון.¹⁸⁵

הימין הפולני, למרבה הפלא, קשר את מצבה של האוכלוסייה הפולנית בעת המלחמה לאחריותם של הגרמנים והיהודים לפרוץ המלחמה, ואת היהודים והמשטר הפולני מלפני המלחמה לתבוסת ספטמבר 1939; אולם הנושא שעולה בתדירות הגבוהה ביותר בעיתונות הימין הפולני הוא סוגיית הרכוש שנותר אחרי היהודים, והאופן שבו תנוצל סוגיה זו על ידי היהודים במערב אירופה ובארצות הברית ובזירה הבין לאומית בכלל. דוברושיצקי מבחין גם בכך שנימה דומה נשמעה בעיתונים של "החזית להתחדשות פולין", שם נתפסה שואת היהודים במונחים של עונש משמים לעם אשר מאז ימי בר-כוכבא "היה טפיל בגופם של העמים האירופיים".¹⁸⁶

אנדז"י פרישקה (Friszke) ניסח בצורה זהירה ושקולה את דעתו על השאלה, מדוע הפגינה המחותרת הפולנית התעניינות דלה בלבד בגורל האוכלוסייה היהודית: "יחסם לטרגדיה היהודית היה, אם כן, רק אחד הנושאים שהועלו לדיון".¹⁸⁷ לדעתו, חוגי הימין לא ויתרו בשנות הכיבוש על הסיסמאות האנטישמיות שניסחו לפני המלחמה, וגם הכנסייה הקתולית הפולנית נותרה תחת השפעותיהם: היעדר החיבה ליהודים התבטא בדרך כלל בהערכה שלילית מאוד של החיים החברתיים בגטאות וויתור על התנגדות לכובש, בהיעדר סולידריות, באדישות ועוד. הביטאון *Walka* הלאומני הצטיין בתיאורים כאלה.

ההתבטאויות של שאר המחנות בחברה הפולנית, וכן אלה של "מפלגת העם" וקבוצות ה"סנאציה" (*Sanacja*), היו אמורות לכאורה להיות נקיות מרקע אנטישמי, אולם גם פרסומיהם התאפיינו ב"דעות קדומות שונות ומגוונות כלפי יהודים", שהיו מבוססות על הסטריאוטיפ המושרש של המאבק הכלכלי. בהקשר זה מצטט פרישקה מהעלון **המיעוטים הלאומיים בפולין**, שארגון החירות הכפרי (*Chłopska Organizacja Wolności*) ["ראצלאביצה" (*Raławice*)] הוציא לאור בווארשה בשנת 1942, ובו נכתב: "האינטרס ההדדי מחייב שיהודים יעזבו את פולין לא כאויבים, וכי היהודים שישארו באדמתנו יגלו התייחסות חיובית לתרבות הפולנית".

185. L. Dobroszycki, "The Jews in Clandestine Press, 1939-1945", *The Jews in Poland* (A. K. Paluch – ed., Kraków, 1992), pp. 289-296.

186. דוברושיצקי הוא אחד מהמחברים הבודדים המזכירים שני עיתוני מחתרת פרו-יהודיים קטנים: *Abecadło Lekarskie* (**א' - ב' רפואי**), ו-*Nowy Dziennik*. עיתונים אלה לא היו קשורים לאף ארגון מחתרתי.

187. A. Friszke, "Publicystyka polski podziemnej wobec Zagłady Żydów 1939-1944" ("עיתונות פולנית במחתרת מול השמדת היהודים 1939-1944"), בתוך: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe* (W. Wrzesiński – ed., Wrocław, 1992), pp. 496-503 (**פולין – פולנים – מיעוטים לאומיים**); A. Friszke, "Publicystyka Polski Podziemnej wobec Zagłady Żydów 1939-1944", *Biuletyn ŻIH* (2000), no. 4 ("עיתונות פולנית במחתרת מול השמדת היהודים 1939-1944").

באופן יחסי גילה השמאל את היחס הטוב ביותר לאוכלוסייה היהודית. כפי שמציין פרישקה, רק הסוציאליסטים מהארגון הסוציאליסטי הלוחם של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית תבעו "נקיטת צעדי גמול נגד הגרמנים על הפשעים שביצעו". ביטאונם, *Wiś i Miasto* "הוקיע כל צורה של שיתוף פעולה מצד הפולנים עם פשעי הגרמנים, והפקת תועלת מכך".¹⁸⁸ ב-*WRN* הוזהרו הסחטנים מפני בתי דין מיוחדים.¹⁸⁹ בשנת 1944 פרסמו דווקא עיתונים אלה "ניסיונות ראשונים לתהות על היקף הפשע שבוצע ומשמעותו", ובסוגיה זו מצטט פרישקה שתי התבטאויות חשובות. כפי שכבר הוזכר לעיל, בפברואר 1944 כתב *Nowe Drogi* ש"הגרמנים יתנו את הדין על מה שעוללו ליהודים בפני טריבונל של אומות חופשיות".¹⁹⁰ ארבעה חודשים לאחר מכן הוקיע העיתון *Robotnik w walce* באופן נחרץ השקפות אנטישמיות שרווחו ביותר בקרב המעמד הבינוני הפולני ושכבות האינטליגנציה, בזו הלשון: "הסוגיה היהודית איבדה היום אפילו את מראית העין של סוגיה פוליטית, ונהפכה בפולין לשאלה מוסרית בלבד. אילו הייתה האנטישמיות מצליחה לכרסם בחוש המוסרי של האומה, זו הייתה אולי העוולה הגדול ביותר שנגרמה לפולין. לכן שומה עלינו להלחם בשרידי הרעל".¹⁹¹

סיכום

ההקשר ההשוואתי

באופן טבעי, כל סיכום של מחקר היסטורי מעלה שאלות על האפשרויות ההשוואתיות של הסוגיות הנחקרות. עובדה זו מעמידה את המחברים לעתים קרובות בדילמה רצינית, הנוגעת לגבולות של מה מותר, אפשר ורצוי להשוות. בסוגיה המורכבת כל כך של יחסן של האוכלוסיות במדינות אירופה השונות להשמדת היהודים בשנות מלחמת העולם השנייה, הייתה מקובלת עד כה הדעה כי נושא זה חומק מכל ניסיונות של היסטוריה השוואתית, מאחר שלא ניתן כלל להשוות בין המציאות בכל אחת מהמדינות שהגרמנים שיעבדו או הפילו עליהן את אימתם. הייתי מבקש לנסות לעקוף את כל הספקות הללו, ולשאול אם יחסם האדיש, או אף העוין, של הציבורים הלאומיים המקומיים כלפי היהודים בתקופת המלחמה היה קשור למידת השכיחות של שיתוף הפעולה עם הגרמנים, ואם כן, באיזו מידה.¹⁹² באחרונה נפתחו אפשרויות מסוימות

188. *Wiś i Miasto*, יוני 1943, מס' 3. גם העיתון הדמוקרטי *Wolna Polska*, בגיליון מס' 41 מ-29.9.1942 כינה רכישה במכירות פומביות של חפצים שנשדדו מיהודים בשם "מסחר בסחורה גנובה".

189. *WRN*, 4.6.1943, מס' 11.

190. *Nowe Drogi*, 7.2.1944, no. 1.

191. *Robotnik w walce*, 4.6.1944, no. 10.

192. העניין איננו פשוט, כי אף שבזמן המלחמה נכתב הרבה יחסית על נושא שיתוף הפעולה, הרי בדרך כלל נתפסה הסוגיה במובן הצר של המילה, כלומר שיתוף פעולה פוליטי. ראו, למשל: C. Madajczyk, "Zwischenn neutraler Zusammenarbeit der Bevölkerung okkupiert und

להשוואה, משפורסמו שתי עבודות קבוצתיות: *The Politics of Retribution in Europe*¹⁹³ בעריכת אישטון דיק (Deak), וספרם של יאן גרוס וטוני יודט (Judt): *Kooperation und Verbrechen: Formen der Kollaboration im östlichen Europa 1939-1941*¹⁹⁴ בעריכת קריסטוף דיקמאן (Dieckman), באבט קווינקרט (Quinkert) וטטיאנה טונסמאייר (Tönsmeier).

במבוא למחקרו מצייין דיק, בצדק, שרק מ-1989 ואילך החלו ההיסטוריונים לגלות עניין גדול מבעבר בזיכרון הקולקטיבי, עניין שהניב מחקרים היסטוריים המוקדשים ל"אזור הדמדומים" שבין התנגדות לשיתוף פעולה במהלך המלחמה. ההערה המעניינת השנייה של דיק מתייחסת לכיבוש המדינה כדילמה: התנגדות או שיתוף פעולה – נקמה לאחר המלחמה במי ששיתפו פעולה עם הגרמנים. דיק סבור שלקבוצות שייצגו עמדות קיצוניות במהלך המלחמה נודעה ההשפעה החזקה ביותר על הרוב הסביל מטבעו של האוכלוסייה במדינות אירופה, ואחת מתוצאותיה של השפעה זו מתבטאת בהיקף הענישה לאחר המלחמה. בכל אירופה נידונו מאות אלפי אנשים מכל שכבות החברה לעונשים בגין שיתוף פעולה עם הגרמנים בעת הכיבוש – 2%-3% בכל מדינה בממוצע. בהונגריה נענשו 300,000 שנמצאו משתפי פעולה, באוסטריה – 137,000 ובצרפת בוצע לינץ' בעשרת אלפים משתפי פעולה לקראת סיום המלחמה ומיד לאחר השחרור. למרבה הצער, דיק אינו מבחין בכך שבמדינות מזרח אירופה הייתה ההתחשבות עם משתפי פעולה קשורה בחיסולם הפיזי של מתנגדי המשטר הקומוניסטי, ולעתים שימשה לו כאמתלה בלבד. לאחר המלחמה יושם עקרון האחריות הקולקטיבית על כ-12 מיליון הגרמנים האתניים וה-Volksdeutsche בפולין, צ'כוסלובקיה, הונגריה, יוגוסלביה, רוסיה והמדינות הבלטיות, שנעקרו וגורשו ממקומות מושבם. מעבר לכך, במדינות שונות הוטלה על נציגי העמים השכנים (האוקראינים בפולין) אחריות קולקטיבית למעשים בעת המלחמה, וגם אלה ששירתו בגופי משטרה מקומיים, כמו הצ'יטניקים בסרביה, הז'נדרמים בהונגריה, האוסטאשה בקרואטיה ועוד, הועמדו למשפט.

לעתים הביא הצורך בנקמה ובטיהור לידי חשדות כפייתיים בבגידה. כך, למשל, בנורווגיה הוקעו בפומבי כל אחיות הצלב האדום שעבדו בבתי חולים צבאיים גרמניים. מנגנוני הענישה הבתר-מלחמתיים פעלו בדרך כלל בצורה דומה: תחילה הוקמו טריבונלים עממיים או בתי דין מיוחדים, ובשנים מאוחרות יותר הועבר שיפוטם של הבוגדים לבתי משפט כלליים.¹⁹⁵

Kollaboration mit den Deutschen", *Okkupation und Kollaboration (1938-1945): Beiträge zu Konzeption und Praxis in der deutschen Okkupationspolitik (Europa unterm Hakenkreuz, Ergänzungsband 1)* (W. Rohr — ed., Berlin-Heidelberg, 1994), pp. 45-58. במאמרו מקדיש מדייצ'ק משפט אחד בלבד לשוטרים וסחטנים פולנים.

193. I. Deak, J. T. Gross, T. Judt (eds.), *The Politics of Retribution in Europe* (Princeton, 2000).
194. Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus, vol. 19; Ch. Dieckmann, B. Quinkert, T. Tönsmeier (eds.), *Kooperation und Verbrechen: Formen der Kollaboration im östlichen Europa 1939-1941* (Göttingen, 2003).

195. לאשלו קארסי כותב על עבודתם של בתי דין בהונגריה לאחר המלחמה (Laszlo Karsai),

במאמרו, "A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, German, Jews and Communists"¹⁹⁶ מזהיר גרוס מפני בלבול בין שני האלמנטים בתקופת הכיבוש: עמדות והתנהגויות. הוא מדגיש באוזני הקוראים כי אל להם לשכוח את אדישותו של רוב הציבור לגורל היהודים, לנוכח הדגשת גבורתם של קומץ "חסידי אומות העולם". בחקר ההתנהגויות מזהיר גרוס שלא לאזן את השיטה המבישה של הסחטנות באזכור הטרור שגורמי שוליים בחברה הפולנית הטילו על הפולנים עצמם. הנושא המרכזי במסה של גרוס הוא האדישות הפולנית, וההתעלמות מרצח היהודים עוד בטרם הגיע זה אל קצו. גרוס מעלה שאלה די מתבקשת: מה הייתה המשמעות של ההתעלמות מחיסול היהודים מדי יום ביומו, מה היה גודלו של אותו חלק מהציבור שנהג כך, ואילו צורות לבשה האנטישמיות הפולנית בתקופת המלחמה? כן מציע גרוס שלא לפשט את הדיון ובכך לצמצמו להנגדה של "או הסחטנים או חסידי אומות העולם".

איש מקרב ההיסטוריונים הפולנים לא התייחס עד כה ברצינות לשאלות שהעלה גרוס במאמר זה. השאלה, שהתשובה עליה שנויה במחלוקת, אולי יותר מכל שאלה אחרת, היא: מדוע השתתפו פולנים כה רבים במחתרת, ואילו רק מעטים כל כך סייעו ליהודים, אף שהעונש על שני המעשים היה גזר דין מוות? לדעתי, הסיבה החשובה ביותר לא הייתה קשורה לאדישות לגורל היהודים, כפי שגרוס הדגיש חזור והדגש. אני משוכנע שמרבית חברי המחתרת הפולנים קיבלו את ההחלטה להצטרף למחתרת כמעט בלא להקדיש לכך מחשבה מודעת, משום שנתבעו לעשות כן מעצם המסורת הפולנית, שראשיתה בחלוקת פולין בסוף המאה ה-18. מסורת זו הונחלה לנוער עוד לפני המלחמה, ותכניה החינוכיים היו קרובים לדפוסים לאומניים. במובן זה למעשה לא הייתה לפולנים הצעירים אופציה אחרת, ואיש לא אילץ אותם לנהוג בגבורה וליטול סיכונים, שגבלו לעתים בפזיזות. ברור גם שחברי המחתרת נהנו מיחס של כבוד בקרב כל שכבות החברה. מרכיבים אלה לא היו קיימים במקרה של מעשים לטובת היהודים; כאן חושבו הסיכונים בדם קר. היות שלא היה מדובר בפעולה הכרחית, המניעים היו צריכים להיות אינדיבידואליים.

מחברי המחקר, *Kooperation und Verbrechen: Formen der Kollaboration im östlichen Europa 1939-1941*, מציגים את נושא היחס לשואה כסוגיה מרכזית בהקשר של שיתוף פעולה עם הכובש הגרמני. ב"דבר העורכים" הם מצטטים מגיליון מארס 1943 של העיתון

"The Peoples Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945-1946", in: Dek, Gross, Judt, *The Politics*, p. 233cc בסך הכול נגזרו עונשים על 27,000 אנשים; עד ל-1.3.1948 נגזרו 322 גזרי דין מוות ומהם בוצעו 146. עד לשנת 1949 הושמו בהסגר 40,000 אנשים, כ-200,000 גרמנים הונגרים גורשו מהמדינה, 62,000 פקידים פוטרו מעבודתם. בסך הכול נענשו 3% מהחברה ההונגרית.

J. T. Gross, "A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews and Communists", in: Dek, Gross, Judt, *The Politics*, pp. 74-129.

המחתרת הפולני *Barykada*, בו מדובר בגלוי על התועלת שתפיק פולין לאחר המלחמה מסילוקם הפיזי של היהודים, כשתשוחרר ממיליוני טפילים. עמדה זו בניסוחה הקיצוני כל כך, שאחז בה חלק מהציבור הפולני, מהווה נקודת מוצא להשוואת יחסה של האוכלוסייה המקומית ליהודים בשבע מדינות במזרח אירופה: סלובקיה, רומניה, הונגריה, לטביה, פולין, וכן במערב אוקראינה ובמזרחה. כל המחברים הציבו לעצמם שאלות דומות: מה היו המניעים של משתפי הפעולה,¹⁹⁷ אילו רווחים קיוו להשיג, באיזו דרך מימשו את מטרותיהם, כיצד השתנו מטרות אלו עם התפתחות האירועים (במיוחד במהלך תקופת השואה), ולבסוף – מה היו הפעולות הקונקרטיות, כולל הפעולות נגד היהודים, שנגזרו משיתוף הפעולה עם הגרמנים. מחברי המבוא מציינים שהמכנה המשותף המאפשר השוואה בין מגוון הצורות של שיתוף הפעולה עם הכובש הגרמני, או עם בעלי בריתו בכל מדינות מזרח אירופה, הוא בראש ובראשונה העמדה החזקה – הן לפני המלחמה והן במהלכה – של קבוצות שדגלו במה שקרוי "לאומנות אתנית". אידיאולוגיה זו דגלה בצורך לערוך טיהורים אתניים בדמות הגירה מאונס של קבוצות מיעוט שנתפסו כמזיקות לקיום הלאומי. הסולידריות הלאומית של קבוצות אלה הייתה אמורה לשמש קרש הצלה מפני הרדיקליזם החברתי, שהתפשט כמגיפה, והעמיד בסימן שאלה את כל החלוקות המסורתיות על פי רכוש, מעמד וחברה. בכל הארצות הללו, ולמען האמת גם במדינות מערב אירופה, נחשבו היהודים לאחת הקבוצות שנתפסו כמי שמערערות את הסדר הישן. גירוש ה"זרים" היה אמור להיות תחילתה של "מהפכה לאומית", אשר תביא לידי בנייתה מחדש של חברה אחידה מבחינה אתנית, ברוח עקרונות שמרניים-קלריקליים, אנטי-קומוניסטיים ואנטי-ליברליים שיתמכו במנגנון המדינה. אחת ההשלכות של הבנייה מחדש הייתה, בין השאר, העברת הרכוש שצברו ה"זרים" לבעלות האומה.

מחברי הספר מסכימים לדעות הרווחות במחקר, ומסכימים את תוצאות מחקריהם בקביעה כי "הפשעים ההמוניים לא יכלו להתבצע אלמלא המלחמה שחוללו הגרמנים והרצח המתוכנן של יהודי אירופה", ואולם בארצות רבות זכו פשעים אלה מיד לתמיכת האוכלוסייה המקומית, דבר שהתוכניות הגרמניות הביאו בחשבון מלכתחילה.

קלאוס-פטר פרידריך, שמחקריו עוסקים בפולין בשנות הכיבוש הגרמני,¹⁹⁸ זהיר מאוד במסקנותיו ומאכזב במקצת, משום שהוא מתבסס באופן בלעדי על הספרות ההיסטורית הפולנית, שכידוע לנו החלה להידרש רק באחרונה לנושאים מעוררי מחלוקת. לדעתו, "חברי האליטות הפולניות השמרניות היו דובריו של שיתוף הפעולה עם הגרמנים בתחומי החברה, הכלכלה, ובאופן חלקי גם בתחום הפוליטיקה".¹⁹⁹ הגרמנים, לדעתו, התנגדו באורח נחרץ

197. הציטטה מ-*Barykada* לא נראתה לי כבחירה מוצלחת. ארגון האיחוד הלאומי לא שיתף פעולה עם הגרמנים בעת המלחמה, למרות היותו פלג אנטישמי קיצוני.

198. K. P. Friedrich, "Zusammenarbeit und Mittäterschaft in Polen 1939-1945", in: Dieckmann, 198. Quinkert, Tonsmeyer (eds.), *operation und Verbrechen*, עמ' 113-150.

199. שם, עמ' 130.

לכל צורה של שיתוף פעולה פוליטי עם הפולנים, משום שזה היה עלול להחליש את סמכות השלטון הגרמני. משום כך הצטמצם שיתוף הפעולה לתחום האפור של חיי כלכלה. בדעותיו על משמעותה של האנטישמיות הפולנית ותפקידה כבסיס לשיתוף פעולה, מגלה פרידריך איפוק מרבי. הוא מודה שכאשר הגרמנים חיסלו קהילות יהודיות בזו אחר זו, התנהלו במחתרת הפולנית דיונים בנושא הדרך לפתרון "הסוגיה היהודית" אחרי המלחמה, ושימור הסדר הקיים בתחום השתלטות האוכלוסייה הנוצרית על חלק מהרכוש היהודי. העיתונות הלאומית בעלת ההשפעה לא קשרה כלל בין שתי הסוגיות, בניגוד לביטאונים הרשמיים של המדינה הפולנית במחתרת, שהשתדלו לשכנע את הציבור בדבר חובת הסולידריות עם הקורבנות – "אזרחי הרפובליקה הפולנית". תוך שהוא מתאר את הפעולות האנטי-יהודיות הידועות של האוכלוסייה הפולנית – פוגרום הפסחא בווארשה ב-1940, והפוגרומים במחוז לומז'ה (Łomża) בקיץ 1941 – מדגיח פרידריך את התפקיד המכריע שמילאה ההשראה הגרמנית. הוא רומז שמדובר בפעולות שהוכנו מראש, כך שניתן לקשור את היקפן בלבד להלכי רוח אנטישמיים שרווחו בקרב האוכלוסייה המקומית. פרידריך סבור שבמחוז לומז'ה התגלתה שנאה ל"משפטי פעולה בפועל, או לחשודים בשיתוף פעולה עם המשטר הסובייטי", שהיו כמובן בעיקר יהודים.

לסיכום, נראה לי הכרחי להשוות את תוצאות המחקר – למעשה בעיקר את הסוגיות העיקריות ומצב עיבודן – לדעותיהם של היסטוריונים ישראלים, המגלים התעניינות עמוקה בנושא. הזדמנות לכך מספק פרסום המאמר "יחסי פולנים-יהודים לאור היסטוריוגרפיה והספרות היהודית"²⁰⁰, פרי עטו של ישראל גוטמן, מבכירי החוקרים של ההיסטוריוגרפיה הישראלית.

גוטמן פותח בהבחנה ברורה בין עמדות החברה הפולנית מצד אחד, והמחתרת הפולנית המאורגנת מצד שני, כלפי היהודים והשמדתם. הוא מערער על העמדה שנוסחה על ידי הלן פיין (Fein) בדבר התלות ההדדית בין התרבות הפוליטית לטווח השפעתה של האנטישמיות על מספר היהודים שנרצחו במדינות השונות.²⁰¹ לדעתו "ההבדלים בגורל היהודים היו תלויים בעיקר במידת השליטה הגרמנית במדינה, פיקוח על גופי משטרה והס"ס, והטרור שהטילו". מנקודת ראות זו, המצב בפולין מצטייר כגרוע באופן קיצוני לעומת המצב במדינות אירופיות אחרות – קביעה שהיא מקובלת בהחלט, אם כי יש לזכור את אופיו הטוטאלי של הכיבוש הגרמני ביוגוסלביה ובשטחי ברית המועצות הכבושים.

בגישתו לדיון על המחתרת הפולנית האנטי-גרמנית, שואל גוטמן שאלה רטורית, שהתשובה הצפויה עליה הינה שלילית: "האם מול האויב המשותף נוצרה אווירה של שותפות גורל בין

I. Gutman, "Stosunki polsko-żydowskie w świetle żydowskiej historiografii i literatury", 200. *Biuletyn ŻIH* (2000), no. 193, pp. 3-11 ("יחסי יהודים-פולנים לאור ההיסטוריוגרפיה והספרות היהודית").

201. לפי גוטמן, מאמרה של הלן פיין "Accounting for Genocide" (Fein), הופיע ב-1980 לערך.

המעונים, והאם הטרגדיה שקורבנותיה היו יהודים הסירה את האנטישמיות מסדר היום?" גוטמן מזכיר שבפולין שלפני המלחמה לבשה האנטישמיות "צורה קיצונית". לדעתו, בין פולנים ליהודים לא נוצרה מעולם שותפות גורל, כפי שמעידים לא רק הדיווחים מפולין (ואגב כך הוא מצטט את הדיווח הראשון של יאן קארסקי) ומן העיתונות המחתרנית, אלא גם – ואולי בראש ובראשונה – הצהרות עקרוניות של המחנות שפעלו במחנת ובגלות. הצהרות אלה – להוציא את הצהרותיהם של הסוציאליסטים, הקומוניסטים והסיעה הדמוקרטית – המשיכו לראות בהגירה מאונס פתרון ל"סוגיה היהודית", ותבעו עבור היהודים הנשארים בפולין תקנות של הפרדה גזעית. זו הייתה דעתו של "המחנה של פולין הנלחמת" (Obóz Polski Walczącej), של "החזית להתחדשות פולין" (Front Odrodzenia Polski) הקתולית, של "הסיעה הלאומית" (Stronnictwo Narodowe), של האיחוד הלאומי (Konfederacja Narodu), וכן של קבוצות רבות אחרות. בסיכמו של דבר, גם בתקופת הכיבוש הגרמני המשיכו הכוחות הפוליטיים הדומיננטיים בפולין לצייר את האוכלוסייה היהודית "כיסוד זר, מזיק, ולפעמים עוין".

עקב מצב עניינים זה שלחה הדלגטורה, שישבה בווארשה, דיווחים סלקטיביים לממשלה הפולנית הגולה בלונדון, ועשתה מעט מאוד למען היהודים הנרדפים בפולין. לפני סוף 1942 אפילו לא יצאה הדלגטורה בקריאה לסייע לאוכלוסייה היהודית שהצטופפה בגטו וארשה. יתרה מזו, ליהודים לא היו נציגים בדלגטורה, בניגוד לשני הנציגים היהודים בממשלת פולין הגולה בלונדון (שווארצברד וזיגלבוים). מי שתיעדו בכתב את האירועים השוטפים בגטאות רשמו קולות שהגיעו מהצד הארי, שם עסקו רק מתי מעט בגורל היהודים. בעניין זה היו הציונים הצעירים ביקורתיים במיוחד, ובמאמר "אנחנו נזכור זאת", שפורסם בעיתון של תנועת "דרור" ביוני 1942, חודש לפני הגירוש הגדול של יהודי ווארשה, נכתב: "באופן כללי מקבל הרחוב הפולני כל תקנה אנטי-יהודית חדשה בשביעות רצון. 'היטלר עושה לפחות דבר אחד טוב עבור פולין – הוא משחרר אותה מיהודים.' מילים אלה נשמעות ברכת, בשוק, בחשמלית וברחוב". רינגלבלום, שהכיר את הנושא טוב מכולם, החזיק בדעה דומה.

גוטמן מזכיר את עדויותיהם של ניצולים על "הזעזוע שנגרם להם מדברי הלעג והשטנה שהטיחו בהם פולנים בדרכם האחרונה של המובלים למוות", ומצטט את מילות השיר של צ'סלאב מילוש (Miłosz) על תגובת תושבי וארשה על המרד היהודי בגטו: "צחקו ההמונים העלזים ביום ראשון הווארשאי היפה".

לדעת גוטמן, רק מעטים הושיטו סיוע ליהודים מסתתרים, בעוד "כמעט כל אחד מהמסתתרים נתקל בסחטן שאיים עליו בהסגרה לידי הגרמנים". הוא אמנם קובע שהסחטנים השתייכו לשולי החברה ושמספרם היה מועט, אולם מדגיש שעלינו לזכור גם את חסידי אומות העולם הפולנים, שאף שלא תמיד העריכו את היהודים, כמו זופיה קוסאק שצ'וצקה (Szczucka), שלמרות היותה אנטישמית מוצהרת, סיכנו היא וחבריה את חייהם להצלת יהודים.

לסיום, המחשבה הראשונה שברצוני לחלוק עם הקוראים לקראת סוף המאמר נוגעת למצב שבו מצוי כיום הידע על יחסי פולנים-יהודים בתקופת הכיבוש. נראה שההיסטוריונים בני זמננו יודעים על הנושא הרבה יותר מקודמיהם, שפרסמו את עבודותיהם לפני 20-30 שנה. למרבה הצער, מי שחוקרים את קורות המחנת הפולנית אינם מביאים בחשבון במידה מספקת את תוצאות המחקר על הנושאים ה"יהודיים", וטרם גיבשו לעצמם תפיסה על תולדות היחסים החברתיים בחמש שנות הכיבוש. למרות זאת, המצב כיום טוב יותר מכפי שהיה בשנת 1981, למשל, כאשר הופיע ספרה של לוסי דוידוביץ' (Dawidowicz), *The Holocaust and the Historians*,²⁰² שהוכיחה את ההיסטוריונים הפולנים על "רוויזיוניזם היסטורי" ועל ניסיונות "לנכס" לעצמם את השואה. לדעתה, הדוגמה המובהקת לעמדה זו היא העבודה הראשונה המסכמת את תולדות הכיבוש, שיצאה לאור ב-1968 – חיבורו של ההיסטוריון הפולני צ'סלאב מדייצ'יק (Madajczyk),²⁰³ שטענתו המרכזית היא כי הגרמנים תכננו השמדה ביולוגית של האומה הפולנית. לדעת דוידוביץ', כדי להוכיח טענה זו דוחק מדייצ'יק את השמדתם של היהודים הפולנים לשוליים ומקדיש לה תשומת לב מעטה בלבד, אך מדגיש תופעות שליליות שוליות שהתגלו בגטאות (היודנראטים, שיתוף פעולה והלשנה, חולשת המחנת הפולנית). התייחסותו של מדייצ'יק לשואה כאל תופעה בעלת חשיבות משנית הייתה אמורה ליישר קו עם המדיניות הלאומנית של המפלגה הקומוניסטית השלטת בפולין. מנקודת ראות עכשווית, נראית דעתה של דוידוביץ' על מדייצ'יק קיצונית, כיוון שמדייצ'יק הוא היסטוריון בולט, שהקדיש לשואה את המקום הנרחב ביותר מבין כל ההיסטוריונים הפולנים שפרסמו באותן השנים, ושום תזה שנוסחה על ידיו לא הוטלה בספק עד היום.

למרות ההתקדמות המשמעותית שחלה במחקר על תקופת הכיבוש, המלאכה עדיין רבה. עדיין יש לנו תמונה חלקית ביותר על ההשפעה של הפליית היהודים, על הגירושים ההמוניים ועל הרציחות שהפולנים היו עדים להם. אף שנשתמר תיעוד מקורי, כגון ספרים, רשומות ותעודות, עדיין אין בידינו מענה על השאלה איזה שיעור מהציבור הפולני השתלט על בתים, דירות, מפעלי תעשייה וחנויות שהיו קודם לכן בבעלות יהודית. מדובר בעבודת מחקר רבת היקף, שתצריך מאמץ משותף של כל ההיסטוריונים העוסקים בנושא השואה.

נושא נפרד הוא הכשלים הנוגעים לניתוח התופעות שבאזור הדמדומים, שבין קולבורציה (collaboration) לקואופרציה (cooperation) עם הגרמנים. עדיין איננו יודעים הרבה על פעילותה של המשטרה "הכחולה", על מערכות המשפט, הפולנית והגרמנית, וכן על המנהל המקומי. מצב המחקר על היהודים כקורבנות טוב יותר, אם כי בהחלט אינו שלם. באחרונה עשו היסטוריונים רבות להכיר את הפעילות המחנתית של היהודים, את חיי היום-יום, החיים הכלכליים,

202. L. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians* (Cambridge-London, 1981).

203. שם, עמ' 119-124. מדובר בספרו של מדייצ'יק: C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, (vol. 1-2, Warszawa, 1970) (מדיניות הרייך השלישי בפולין הכבושה).

ארגון העזרה העצמית היהודית ואת מנגנוני ההשמדה; אולם גם נושאים בעייתיים יותר, כגון התפקיד הדו-משמעי שמילאו היודנראטים והמשטרה היהודית, או התופעות המשחיתות של חיי הכלכלה, וחשיפת דפים אפלים מן העבר אינה משימה פשוטה. איני מתכוון בכך רק לכבוד הראוי לקורבנות, אלא גם לעצם מהימנות המקורות שהותירו אחריהם. אנו חוששים, בדרך כלל בצדק, לתת אמון בעדויות של הגרמנים, אולם הניצולים עצמם מיאנו להזכיר את כל התופעות השליליות, שלעתים היו פתולוגיות במובהק, אליהן נחשפו בסביבתם החברתית. נושא כאוב ביותר הוא המערך היהודי של סוכני הגסטאפו, שפעל קודם כול נגד היהודים המסתתרים ונזכר לעתים קרובות במקורות פולניים של המחתרת.

לאחר מלאכת הסיווג של העמדות וההתנהגויות האופייניות לשנות הכיבוש, המצוינות בשיח על המקורות, הצעד הבא צריך להיות בניית תפיסות אינטגרטיביות. אני משוכנע שבעתיד, המחקר על ההיסטוריה החברתית של פולין בתקופת מלחמת העולם השנייה יקדיש ליחסים בין פולנים ליהודים את מספר הדפים היאה לחשיבותם ולמשמעותם.

תרגם מפולנית: יז'י מיכלוביץ'